

बुद्ध-वचन

“भिक्षुहरू, म दुइ कुरा मात्र सिकाउंछु—
दुःख र दुःखबाट मुक्ति ।”

[संयुक्त निकाय]

अनु. नानीमैयाँ मानन्धर

बुद्ध-वचन

संग्रहकर्ता :

महास्थविर जाणतिलोक

Dhamma.Digital

अनुवादिका :

नानीसैयाँ मानन्धर

प्रकाशक :

ज्योति परिवार, जमल, काठमाडौं ।

मङ्गल कामना साथ—

श्रीमती : केशरी लक्ष्मी

द्वितीया : लक्ष्मी प्रभा तुलाधर

छोराहरू : पद्मज्योति, रूपज्योति

छोरीहरू : प्रभा, पूर्णशोभा, कमला

बुहारीहरू : मीरा, बीना

नाति/ नातिनीहरू : संजय, सौरभ, सुरुचि, अक्षय, सुलभ,
सुहृद, अभीक, सुशान्त ।

Dhamma.Digital

बुद्ध सम्बत् : २५३६

विक्रम सम्बत् : २०४६

द्वितीय संस्करण : ५००

समर्पण !

नेपालमा थेरवाद शासनको उत्थान र
विकासको निमित्त प्रारम्भदेखि विशेष
अभिरूचि राख्नु भई दान-कार्यमा
सदा संलग्न रहने समाज-सेवी
स्व. श्री मणिहर्ष ज्योतिज्यूको
निर्वाण कामना हेतु—
सादर-समर्पण !

दिवंगत श्री मणिहर्षज्योति

जन्म मिति : वि. सं. १९७४ मार्ग कृष्ण सप्तमी
(डिसेम्बर ५, १९१७)

देहावसान मिति : वि. सं. २०४६ माघ कृष्ण नवमी
(जनवरी १६, १९६३)

स्व. श्री मणिहर्ष ज्योति छोटो चिन्तारी

स्व. श्री मणिहर्ष ज्योतिको जन्म काठमाडौंको केल-
टोलमा विक्रम सम्बत् १९७४ मार्ग कृष्ण सप्तमी (डिसेम्बर
५, १९१७) मा भएको थियो ।

उहाँका पिता भाजुरत्न कंसाकारले काठमाडौंमा
व्यापार व्यवसाय गर्नुहुन्थ्यो । एक दिन आगो लाग्न जाँदा
उहाँको पसल र पसलमा रहेका सम्पूर्ण सामान जली खरानी
भए । यसले गर्दा भाजुरत्न माथि ठूलो ऋणको भार आई-
लाग्यो जसबाट छुटकारा पाउन उहाँलाई गाह्रो पयो ।
त्यसताका भारतको कालिम्पोङ्ग र सिक्किमको बाटो भएर
नेपाल र तिब्बत बीच व्यापार हुने गर्थ्यो । नयाँ व्यवसाय
गरेर पैसा कमाई ऋण तिर्ने उद्देश्य लिई दुई वर्ष मात्र पुगेको
छोरा मणिहर्ष ज्योतिलाई काठमाडौंमा छाडी भाजुरत्न
कालिम्पोङ्गका लागि प्रस्थान गर्नुभयो ।

पाँच वर्षको कलिलो उमेरमा मणिहर्ष ज्योति उहाँका
पितासँग बस्न कालिम्पोङ्ग जानुभयो । कालिम्पोङ्ग स्थित
स्कूलमा प्रारम्भिक अध्ययन पछि थप अध्ययनका लागि

(ख)

कलकत्ता जानुभयो। कलकत्तामा रहेका एक नेपाली व्यापारी-
कहाँ शुरू-शुरूमा खाना पकाउने काम गर्नुभयो र साथसाथै
पढ्नुभयो। कलकत्ता युनिभर्सिटीबाट उहाँले वाणिज्यमा
स्नातकको पढाई पूरा गर्नुभयो र उहाँ भारतीय नेता मोहनदास
करमचन्द गान्धीका अनुयाई पनि हुनुभयो। त्यसताका उहाँले
खद्दरका लुगा तथा गान्धी टोपी लगाई गान्धीले आह्वान
गरेको जन आन्दोलनमा सरिक हुनुभयो। दोस्रो विश्व युद्ध-
ताकाको प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा उहाँले आफ्नो व्यापार
व्यवसाय गर्ने शिपको विकास पनि गर्नुभयो। त्यस बेलादेखि
उहाँ अगाडि बढ्दै जानुभयो। १६ वर्षको उमेरमा नेपालमा
भीषण भूकम्प भएको वर्ष विक्रम सम्बत् १९९० मा नेपाल
आई आफ्नो बुबाको ऋण तिर्नुभयो।

यसै क्रममा कलकत्ता, भिलाई, दक्षिण भारतको
चित्राद्रुग, बेल्लारि, बङ्गलोर, मद्रास, नागपुर, कालिम्पोङ्ग,
ह्लासा र काठमाडौंमा व्यापार र क्लियरिङ्ग तथा फर्वाडिङ्ग
देखि लिएर खनिजजन्य-फलाम एवं म्यांगानिजको खानी
उद्योगसम्म व्यवसायलाई उहाँले सफलतापूर्वक व्यापक बनाउनु
भयो। एउटा नेपालीले विदेशमा गई यति व्यवसाय सफलता
साथ गरेको विरलै पाइन्छ।

भारतमा रहनु हुँदा उहाँले आफ्नो आवास सबै
नेपालीका लागि खुल्ला राख्नुहुन्थ्यो। राणा शासकहरूबाट

(ग)

निष्काशित बौद्ध भिक्षुहरूका साथै विद्वान, विद्यार्थी, व्यापारी, कवि वा सामान्य यात्री जोसुकैलाई पनि उहाँको घरमा खान र बस्न स्वागत गरिन्थ्यो। आजसम्म पनि असंख्य नेपालीहरूले उहाँको घरमा पाएको आत्मीयता र आतिथ्यको सम्झना गर्छन्।

यस्तो समय पनि आयो जब भारतको बाटो भएर हुने तिब्बतसँगको व्यापार सुखदैगयो। यही बेला नेपालमा प्रजातन्त्र पनि आयो। आफ्नो उद्यम बुद्धि एवं क्षमता नेपालमा बढी केन्द्रित गर्न यो समय मणिहर्षका लागि उपयुक्त हुनगयो। उहाँले नेपालको पहिलो फलाम रोलिङ्ग उद्योग र पहिलो सिमेन्ट उद्योग शुरू गर्नुभयो। यी आधारभूत उद्योगहरू राष्ट्रका लागि दीर्घकालिन रूपमा उपयोगी हुन्छन् भन्ने उहाँको विश्वास थियो। आज ज्योति समूहका विभिन्न उद्योग तथा व्यापारहरू नेपालमा प्रतिष्ठित छन्।

आफ्नो धर्म, आफ्नो भाषा र समाजसेवा उहाँका लागि अति प्रिय थिए। राष्ट्रियता उपर सौदाबाजी हुन सक्दैन भन्ने उहाँको दृढ धारणा थियो। उहाँको व्यवसायिक ज्ञान तथा दूरदर्शिता, दृढता र अदम्ये साहसको कारण उहाँसँग सम्पर्कमा आउने प्रत्येकले उहाँलाई आदर गर्थे। उहाँ जति नरम र सरल हुनुहुन्थ्यो त्यति नै उहाँको सङ्कल्प दृढ हुने गर्थ्यो।

(घ)

श्रीमती, दुई छोरा तथा तीन छोरीलाई छाडेर विक्रम सम्बत् २०४६ माघ कृष्ण नवमी तदनुसार माघ ३ गते (१६ जनवरी १९६३) का दिन फोक्सोको क्यान्सरको कारणबाट बैङ्कको समितिभेज अस्पतालमा उहाँको निधन भयो ।

निम्न लक्ष्यहरूले उहाँका उपलब्धिहरू
भएका छन्

व्यवसाय :

- अध्यक्ष, ज्योति ग्रुप (हिमालय आयरन एण्ड स्टील, भाजुरतन इन्जिनियरिङ्ग एण्ड सेल्स, हिमाल वायर्स लि., हिमाल अक्सिजन, स्याकार कम्पनी, स्यामुकापु, ज्योति स्पिनड्रि मिल्स लि. भाजुरतन फर्मा प्रा. लि. आदि) ।
- सदस्य, सञ्चालक समिति नेपाल राष्ट्र बैङ्क (लगातार तीन पदावधिका लागि) ।
- सदस्य, सञ्चालक समिति नेपाल औद्योगिक विकास निगम ।
- उपाध्यक्ष, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ ।
(विक्रम सम्बत् २०२६ देखि २०२७)
- अध्यक्ष, औद्योगिक जाँच कमिशन

(६)

सामाजिक तथा अन्य सेवा :

- सदस्य, महासभा (विक्रम सम्बत् २०१५ देखि २०१७)
- अध्यक्ष, वीर अस्पताल विकास समिति ।
- कोषाध्यक्ष, नेपाल आँखा अस्पताल ।
- कोषाध्यक्ष, नेपाल कुष्ठरोग निवारण सङ्घ ।
- कोषाध्यक्ष, सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद ।
- कोषाध्यक्ष, नेपाल भाषा प्रतिष्ठान ।
- अध्यक्ष, रोटरी क्लब, काठमाडौं ।
- अध्यक्ष, नेपाल चीन साँस्कृतिक परिषद ।
- सदस्य, तत्कालिन प्रधानमन्त्री स्वर्गीय वि. पि. कोईराला-द्वारा नेतृत्व सन् १९६० मा चीन गएको प्रतिनिधि मण्डल ।
- सदस्य, प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोईरालाद्वारा नेतृत्व सन् १९६२ मा चीन गएको प्रतिनिधि मण्डल ।
- संस्थापक सदस्य तथा उपाध्यक्ष धर्मोदय सभा ।
- संस्थापक, नेपाल हिमालय पार वाणिज्य सङ्घ ।
- कोषाध्यक्ष, लुम्बिनी विकास कोष ।
- सभासद, त्रिभुवन विश्वविद्यालय सभा ।
- प्रमुख आयोजक मध्ये एक, चौथो तथा पन्ध्रौं विश्व बौद्ध सम्मेलन, काठमाडौं । (सन् १९५६ र १९८६)

(च)

- सहभागी, विश्व बौद्ध सम्मेलन, कोलम्बोमा प्रथम, रंगुनमा तेन्नो, टोकियोमा आठौं र बँङ्कमा एघारौं, टोकियोमा बाह्रौं, सिउलमा सत्रौं ।
- उपाध्यक्ष, विश्व बौद्ध भातृत्व सङ्घ ।
- नेपाल विपश्यना केन्द्र, काठमाडौंको ट्रस्टी भई प्रमुख योगदान गर्ने ।

मानपदवी :

- गोरखा दक्षिण बाहु चौथा र दोश्रा ।

भ्रमण :

- संसारका अधिकांश मुलुकहरू ।

Dhamma.Digital

प्रकाशकीय

श्री मणिहर्ष ज्योतिज्यूले आफ्नो जीवन उद्योग, व्यापार, भाषा, धर्म, समाज तथा देशका व्यापक क्षेत्रहरूमा सक्रिय योगदान दर्शाएर जानुभयो। उहाँको सशक्त जीवन हामी परिवारको लागि एउटा अनुकरणीय आदर्श हो। श्री मणिहर्ष ज्योतिज्यूको जीवन भगवान बुद्धबाट निकै प्रेरित थियो। उहाँले जीवनभर बुद्ध-वचनलाई आफ्नो कर्म र व्यवहारमा उतार्ने प्रयास गर्नुभयो।

श्री मणिहर्ष ज्योतिज्यूको स्मृतिमा यो पुस्तक प्रकाशन गरी अरु उपासक उपासिकासम्म बुद्ध-वचन पुऱ्याउनु नै उचित श्रद्धाञ्जलि हुने हामीले ठानेका छौं।

हाम्रो सङ्कल्पलाई मूर्त रूप दिने काममा मदत गर्नु हुने सुधी नानीमैयाँ मानन्धर धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ। नेपाल प्रेसले पनि छोटो अवधिमा कार्य सम्पन्न गरिदिनु भएकोमा हामी धन्यवाद दिन चाहन्छौं।

२०४६, माघ २८
जमल, काठमाडौं,
नेपाल।

—ज्योति परिवार
जमल, काठमाडौं।

भूमिका

बुद्ध-धर्मको सर्वाधिक प्रामाणिक ग्रन्थ सूत्र-पिटक, विनय-पिटक तथा अभिधर्म-पिटकमा भगवान बुद्ध र उहाँको शिष्यहरूको उपदेश संग्रहीत छन् । ती सबै परम्परा अनुसार बुद्ध-वचन मानेर आएका छन् । सूत्र-पिटकमा कुराकानीको ढङ्गबाट दिइएका उपदेशहरू छन्; विनय-पिटकमा भिक्षुहरूको नियम-उपनियम छन् र अभिधर्म-पिटकमा छन्, बुद्ध-दर्शन आफ्नै पारिभाषिक शब्दमा ।

पालि तथा मागधी भाषाका यी ग्रन्थ आफ्नो अर्थ कथा (टीका) सहित लगभग तीन महाभारतको बराबर छन् । बौद्ध अनुश्रुति अनुसार बुद्धको परिनिर्वाण पछिको तीन सङ्गीति (सङ्गायन, भिक्षु-सम्मेलन) हरूमा यस वाङ्मयको सङ्गायन भयो र प्रथम शताब्दीमा राजा वट्टगामणीको समयमा सिंहल (श्रीलङ्का) मा लेखबद्ध गरियो ।

विद्वानहरूले त्रिपिटकको भाषा र महाराजा अशोकको शिलालेखहरूका भाषा माथि तुलनात्मक विचार गरेका छन् । उनीहरू मध्ये कोही भन्दछ कि अशोकको शिलालेखहरूका मागधीमा प्रथमा विभक्तिमा 'ए' आउँछ र त्रिपिटकको पालिमा प्रायः 'ओ' । फेरि अशोकको शिलालेखहरूमा 'र' को

(२)

ठाउँमा 'ल' को प्रयोग छ । यसरी शिलालेखहरूमा 'श' को प्रयोग पनि छ जहाँ कि त्रिपिटकको पालिमा केवल 'स' मात्र छ । यी केही कुराहरूलाई लिएर कोही-कोही विद्वानहरू भन्दछन् कि मागधी भाषा अर्को र पालि अर्को ।

यसप्रकार उनीहरूको दृष्टिमा 'त्रिपिटक बुद्ध-वचन हो' भन्ने कुरामा शङ्का उत्पन्न भएको देखिन्छ । तर एक दुइ अक्षरको प्रयोगको भेद त पालिको सिंहलीमा लैजाँदा सिंहली भाषाको प्रभाव पर्न गएको कारणबाट पनि हुन सक्छ भनी विचार गरेको खण्डमा र अशोकको पूर्वीय शिलालेखहरूमा कुनै भेद छैन भने उनीहरूले पालिलाई बुद्ध-वचन मान्नुमा उत्तिको आपत्ति देखिदैन ।

हाम्रो भन्नु त यति नै छ कि जुन भाषाहरू यस समयमा प्राप्त छन् ती भाषाहरूमा पालि त्रिपिटकको भाषा भन्दा बढी हामीलाई बुद्धको नजिक लैजाने दोस्रो भाषा छैन । जुन ज्ञान त्रिपिटकमा उपलब्ध छ त्यो ज्ञानभन्दा बढी हामीलाई बुद्ध-ज्ञानको समक्ष लैजाने अरु ज्ञान छैन । जहाँसम्म बुद्धको व्यक्तित्वको सम्बन्ध छ, त्यसको सबभन्दा बढी परिचायक त्रिपिटक नै हो ।

प्रश्न गर्न सकिन्छ कि त्रिपिटक त बुद्धभन्दा पाँच सय (५००) वर्षपछि लिपिबद्ध भएको थियो । यतिका वर्षको अन्तरमा केही अदल बदल हुने पुरा सम्भावना छ । हुनसक्छ;

तर के त्रिपिटकमा दोस्रो साहित्यको प्रधानता दिन सकिन्छ ? बुद्धका आफ्ना उपदेशहरूका साथ-साथै त्रिपिटकमा कहीं कहीं यस्ता उपदेशहरू पनि दृष्टिगोचर हुन्छन् कि जुन मिलाउँदा बुद्धको उपदेशसँग मेल खाँदैनन् । तैपनि हामीले बुद्धको उपदेशहरूको निमित्त त्रिपिटकलाई छोडी अरु कुन साहित्यको शरण लिऊ ?

भाषा र भावको दृष्टिकोणबाट पालि वाङ्मयले हामीलाई बुद्धको नजिक लैजान्छ । जति यसले हामीलाई बुद्धको नजिक लैजान्छ उति नजिक अरु कुनै साहित्य छैन; र जुन साहित्यले उहाँको नजिक लैजान सक्तैन त्यस साहित्यको गति हुन्छ भन्न सकिन्न । [अर्थात् त्यस साहित्यसँग हाम्रो गहिरो सम्बन्ध छैन ।]

पालि-वाङ्मयको त्यस हिस्सा जसलाई हामीले माथि त्रिपिटक' वा बुद्ध-वचन भनेका छौं, त्यसको विस्तार यसप्रकार छ—

१. श्रीलङ्का, बर्मा र स्याम (थाइल्याण्ड)—यी तीन देशहरूको अक्षरमा त्रिपिटक उपलब्ध छन् । श्रीलङ्काको अलावा स्याम र बर्माका सम्पूर्ण साहित्य उपलब्ध छन् । बर्माको माण्डलेमा त सारा त्रिपिटक सयौं शिलालेखहरूमा अङ्कित छन् । रोमन लिपिमा पालि टेक्स्ट सोसाइटीको तरफबाट छापिसकेका छन् । देवनागरी अक्षरमा पनि सबै भाग निस्किसकेका छन् ।

(४)

(अ)-सुत्त-पिटक, निम्नलिखित पाँच निकायमा विभक्त छन्—

(१) दीघ निकाय, (२) मज्झिम निकाय, (३) संयुक्त निकाय, (४) अंगुत्तर निकाय र (५) खुद्दक निकाय।

खुद्दक निकायमा पन्ध्र ग्रन्थ छन्— (क) खुद्दक पाठ, (ख) धम्मपद्, (ग) उदान, (घ) इत्ति वृत्तक, (ङ) सूत्त निपात्, (च) विमान वत्थु, (छ) पेत वत्थु, (ज) थेरगाथा, (झ) थेरीगाथा, (ञ) जालक, (ट) निहंस, (ठ) पटिसम्भिसम्मग, (ड) अपदान, (ढ) बुद्धवंस र (ण) चरिया-पिटक।

(आ)-विनय-पिटकमा निम्नलिखित भागमा विभक्त छन्— (१) महावग्ग, (२) चुल्लवग्ग, (३) पाराजिका, (४) पाचिच्चिय, र (५) परिवार।

(इ)—अभिधम्म पिटकमा निम्नलिखित सात ग्रन्थ छन्— (१) धम्मसंङ्गनी, (२) विमङ्ग, (३) धालु कथा, (४) पुरगलपडवत्ति, (५) कथावत्थु, (६) यमक र (७) पट्टान।

त्रिपिटक अध्ययन गर्दा थाहा पाइन्छ कि अरू धार्मिक ग्रन्थहरू जस्तै बुद्ध-वचनमा पनि कुनै विशिष्ट प्रश्नका उत्तर विद्यमान छ। तर ठीक त्यसै प्रकार र त्यही प्रश्नका उत्तर होइन, जुन किसिमका प्रश्नका उत्तर अन्य ग्रन्थहरूमा दिने प्रयास गरेका छन्। किनकि कुनै कुनै प्रश्नका विषयमा बुद्ध भन्नुहुन्छ— “भिक्षुहरू, यदि कोही भन्दछ कि म त्यसबेलासम्म भगवान बुद्धको उपदेश अनुसार आचरण गर्दिन जबसम्म भगवानले मलाई यो बताउँदैन कि संसार शाश्वत छ वा अश्वश्वत; शान्त छ वा अनन्त; जीव र शरीर त्यही हो वा जीव अर्कै शरीर अर्कै; मृत्युपछि तथागत रहन्छ वा रहँदैन— तैपनि भिक्षुहरू, त्यो मानिस मरेर गए पनि तथागतले यी कुराहरू भन्दैन।”

यो अव्याकृत (नभनिएका) कुराहरूको सम्बन्धमा हामीले ध्यान राख्नु पर्छ कि (१) बुद्धले कुनै कुरालाई अव्याकृत राखेका छन् र (२) बुद्धले कुनै कुनै कुरालाई मात्र अव्याकृत राखेका छन्। यसकारण एकातिर जुन कुरालाई बुद्धले अव्याकृत राखेका छन्, त्यसबाट (यो देखिन आउँछ कि) बुद्धको सिद्धान्त जान्नको निमित्त उति झमेला नपरोस्; अर्कोतिर आफूलाई मन लागेका कुराहरू, आफूलाई मन परेका कुनै सिद्धान्त—जस्तै ईश्वर, आत्मा, आदिलाई अव्याकृतको गन्तिमा राखी अव्याकृत का (अरू) संख्या नबढाइयोस्।

संसार कसले बनायो ? कहिले बनायो ? आदि प्रश्नलाई बुद्धले भन्दाज त लगाए, (तर) त्यसको जवाफ दिएनन्— यो अकारण (पनि) छैन । बुद्धको भनाई थियो—“भिक्षुहरू, जसरी कोही मानिसलाई विषयुक्त वाण लागेछ, (अनि) उसको मित्र, नातादारले उसको वाण निकाल्न वैद्य कहाँ लगिन्छ । तर ऊ भन्दछ— म त्यसबेलासम्म वाण निकाल्न लगाउँदैन जबसम्म मलाई यो कुरो थाहा हुँदैन कि मलाई वाण हानेर ल्याउने मानिस क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य वा शुद्र हो; उसको नाउँ के हो; गोत्र के हो ? अथवा ऊ यसो पनि भन्दछ— म त्यसबेलासम्म यो वाण निकाल्न लगाउँदैन जबसम्म मलाई यो कुरो थाहा हुँदैन कि मलाई वाण हानेर ल्याउने मानिस ठूलो (मोटो) छ वा अग्लो, पुङ्को छ वा ठीकको छ, तैपनि भिक्षुहरू, उसले यो कुरा थाहा पाउन नपाउँदै ऊ त्यसै मरेर जान्छ ।”

बुद्धले जुन प्रश्न गरी उत्तर दिन्छ, त्यसको सम्बन्ध मानव मात्रको नभई सारा प्राणीसँग सम्बन्धित हुन जान्छ, सबै देशको मात्र नभई सारा विश्वको नै हुन जान्छ । (अज्ञ) त्यो अतीत, अनागत र वर्तमानसँग सम्बन्धित हुन्छ । प्रश्न जति सरल छ, त्यो भन्दा बढी व्यापक छ । प्रश्न छ, ‘के हामी दुःखी छौं ?’ बुद्धको उत्तर छ, ‘हो’ । ‘के हामी दुःखबाट मुक्त हुन सक्छौं ?’ बुद्धको जवाफ छ, ‘सकिन्छ’ ।

प्राचीन र वर्तमान कालमा यस्ता मानिस थिए र छन् जसका सिद्धान्त अनुसार संसारमा जन्म लिएपछि सकेसम्म बढी मोजमजा गर्ने प्रयास गर्नु पर्छ । यस्तो गर्नु एक मात्र बुद्धिमानी हुन आउँछ । यस 'बुद्धिमानी' मा अरु त कुनै दोष छैन— दोष केवल यति नै छ कि बढीसे बढी मोजमजा गरी जीवनलाई परमार्थ बनाउनेलाई आउँछ बढी से बढी दुःख । प्रत्येक मोजमजालाई ऊ दुगुना पार्न खोज्छ कि उनलाई डबल मजा (आनन्द) आओस् । तर हुन्छ के ? (तर त्यसको नतिजा ?) आज एक गिलास (प्याला) रक्सी नपुगे जस्तो लाग्छ, भोलि दुइ गिलाँस, पर्सि तीन गिलाँस । यस्तो दिन पनि आउँछ कि ऊ रक्सी नपिइकन रहनै सक्तैन । यही अवस्था छ— संसारको सबै विषय र भोग्य वस्तुको । थोरै समयमा विषय भोग गर्नुमा केही मजा आउँदैन, नभोगेमा पनि दुःखः महान दुःख ! अनि कस्तो दयनीय अवस्था हुन्छ—अन्धा भई विषयवस्तु भोग्नको निमित्त दौड्नेहरूको !

कसैको भनाई छ कि संसार मिथ्या हो, संसार छँदै छैन, डोरी देखदा सर्प हो कि भन्ने भान परे जस्तै हो । यस्तो मिथ्या भानलाई छोडी, जुन वास्तविक अस्तित्व—सच्चिदानन्द स्वरूप ब्रह्म हुन्, त्यस ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नु नै एक मात्र परमार्थ हो । छ इन्द्रियद्वारा जुन संसारको प्रतिक्षण अनुभव भइरहेकाछन्, त्यसैलाई मिथ्या भन्छन् भने यो कसरी सम्भव

(८)

हुन्छ ? फेरि यी मिथ्याको पछि (परदा भित्र बसी) अरू सत्यलाई स्वीकार्छन् भने कसरी ? कुन अवस्थामा ? श्रुति प्रतिपादनको अतिरिक्त के (यस्को) अरू कुनै प्रमाण छ ? फेरि श्रुतिको प्रामाणिकतामा नै के प्रमाण छ र ?

सांसारिक विषयवस्तुलाई नै परम परमार्थ मान्नेहरूलाई यदि हामीले जडवादी, भोगवादी भने, सांसारिक वस्तुलाई सर्वथा मिथ्या मान्नेहरूलाई आत्मवादी वा ब्रह्मवादी भन्न सक्तछौं । बुद्धको आपनो वाद के हो ?

त्रिपिटकमा संसारको वर्णन दुई दृष्टिबाट दिइएकोछ— साधारण मानिसको दृष्टि अनुसार र अर्हत् वा जीवन-मुक्तको दृष्टि अनुसार पनि; व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट र यथार्थ-दृष्टिकोणबाट । साधारण मानिसको दृष्टि अनुसार संसारमा फूल पनि छ, काँडा पनि छ; दुःख पनि छ, सुख पनि छ, तर अर्हत्को दृष्टिकोणबाट संसारमा काँडे काँडा छन्, दुःख दुःख मात्र छन् ।

लुतोले सताइएको रोगीलाई लुतो कन्याउँदा जुन मजा आउँछ, “त्यति मजा न लड्छु खाँदा आउँछ, न पेडा खाँदा ।” लुतो कन्याउँदा उसलाई मजा आउँछ, सुख हुन्छ र नकन्याउँदा बेमजा र दुःख— तैपनि लुतोको रोगी हुनु कष्ट हो, दुःख हो । केही छिनको निमित्त ऊ यो भूल्दछ कि स्वस्थ मानिसको यस्तो कुनै अवस्था हुन्छ जसमा न लुतो हुन्छ, न चिलाउँछ ।

लुतोले पीडित मानिसलाई लुतो आउनु अवाञ्छनीय छ, (तर) चिलाउनु वाञ्छनीय । स्वस्थ मानिस दुबैबाट अलग रहन्छ, न उसलाई लुतो मन पर्छ, न चिलाउँछ । साधारण मानिसको निमित्त सांसारिक सुख वाञ्छनीय छन्, दुःख अवाञ्छनीय, अर्हत् दुबैलाई समान रूपले हेर्दछ । इन्द्रिय र मनको चञ्चलतालाई हामी मजा लिने भन्दछौं, शान्त-चित्त अर्हत्को निमित्त ती सबै चञ्चलताहरू दुःख हुन् ।

त्रिपिटकमा बुद्धले यो कुरा बारम्बार भनेका छन्— “भिक्षुहरू, दुःख आर्य-सत्य के हो ? जन्मनु, बुढा हुनु, मर्नु, रुनु, पीडित हुनु, हैरान हुनु, इच्छा गरेको नपाउनु सबै दुःख हुन्, संक्षेपमा भन्ने हो भने पाँच उपादानस्कन्ध नै दुःख हुन्”— यी अर्हत्को दृष्टिकोणले भनेका हुन् ।

त्यसो भए के बुद्ध-धर्म बिल्कुल निराशावाद हो ? होइन । निराशावाद भन्दछ— “दुःख छ तर दुःखबाट मुक्ति छैन”, जहाँ बुद्ध-धर्म एक सुयोग्य चिकित्सकले झैं भन्दछ— “दुःख छ र दुःखबाट मुक्ति पनि छ ।” जुन धर्म कुनै परमात्मामा विश्वास नगरिकन, कुनै परमात्माको अवतार— पुत्र वा दूतमाथि भर नपरिकन, कुनै ‘ईश्वरीय ग्रन्थ’ मात्रमा वाध्य नतुल्याइकन, कुनै पण्डित, पुरोहितको गुलामी नबनिकनै सबै दुःखको अन्त हुने बाटो देखाइएको छ, यो भन्दा बढी आशावादी धर्म अरु कुन होला ?

अ, यो दुःख संसारको कारण के हो ? ईश्वर !
 बुद्ध भन्दछ— “त्यो ईश्वर पनि ज्यादै खराब हुनु पर्छ
 (जसले कसैको विचारानुसार) यस्तो दुःखमय संसार बनायो।”
 [अथवा यदि ईश्वरले नै यस संसार बनाएको भए मानिसले
 मोक्षको निम्ति प्रयत्न गर्ने सक्तैन। (अंगुत्तर
 सन्काय)]

बुद्धको सिद्धान्तना दुःखको कारण हामी आफैँ हौं,
 हाम्रो आफ्नै अविद्या हो, हाम्रो आफ्नै तृष्णा हो। “भिक्षुहरू,
 फेरि-फेरि जन्मने जुन कारण हो त्यो लोभ तथा रागले युक्त छ,
 यसले जहीं तहीं भजा मिल्छ, यो तृष्णा हो— काम्म-
 तृष्णा, अन्न-तृष्णा, विभव-तृष्णा— यी सबै
 तृष्णा नै दुःख उत्पन्न हुने आर्य-सत्य हुन्।”

माथि भनिएका बुद्धका जुन विशेष उपदेश हो त्यो
 केवल दुःख र दुःखबाट मुक्त हुने उपदेश हो। “भिक्षुहरू,
 म दुई कुरा मात्र सिकाउँछु— दुःख र दुःखबाट मुक्ति।”
 प्रश्न गर्न सकिन्छ, दुःखी हुने को हो ? दुःखबाट मुक्त हुने
 को ? आत्मवादी दर्शनानुसार यसरी प्रश्न गर्‍यो भने यसको
 सिधा उत्तर हुन्, ‘जीवात्मा’। तर बुद्धलाई सोधियो कि
 “तपाईँ भन्नुहुन्छ—मानिसले दुःख भोग गर्छ, मानिस दुःखबाट
 मुक्त हुन्छ भने दुःख भोग गर्ने, दुःखबाट मुक्त हुने को हो ?”
 बुद्ध भन्दछ— “तिमीहरूको यो प्रश्न नै गलति छ (न

कल्लोयं पउहो); प्रश्न यस्तो हुनु पछ कि के भयो भने दुःख हुन्छ; यसको उत्तर यो हो कि तृष्णा भएकोले दुःख हुन्छ ।” यदि तपाईं यो पनि जान्न चाहनु हुन्छ कि तृष्णा कसलाई हुन्छ त बुझले उही कुरा दोह-याउँछ कि “तिमीहरूको यो प्रश्न गलति छ । प्रश्न यसरी हुनु पछ कि के भयो भने तृष्णा हुन्छ ? यसको उत्तर यो हो कि वेदना (=इन्द्रियहरू र विषयका स्पर्शको अनुभूति) भएकोले तृष्णा हुन्छ ।” यसप्रकार यी प्रत्ययका उत्पत्तिको नियम (प्रतीत्य-समुत्पाद) सधैं चलिरहन्छ । एक भएपछि दोस्रोको उत्पत्ति हुन्छ, एकको निरोध भएपछि दोस्रोको निरोध ।

त्यसो भए प्रश्न उठ्न सक्छ कि यदि यथार्थमा कोही दुःख भोग्ने नै छैन भने दुःखबाट मुक्त हुन प्रयत्न गर्नु व्यर्थ त ? हो, वास्तवमा यदि हामीलाई यथार्थ दृष्टि उपलब्ध भएको भए ‘जीव-आत्मा’ भन्ने कुनै वस्तु छैन, यो केवल हाम्रो अहङ्कारको एक सूक्ष्म प्रतिबिम्ब हो, अवशेष हो र यो हाम्रो अहङ्कारको सर्वथा नाश भए हामीले दुःखबाट मुक्त हुने प्रयत्न गर्नु आवश्यकता छैन ।

के यो दुःख जुन ऐकान्तिक निरोध हो, जसलाई निर्वाण भनिन्छ, जीउँदै (यही जीवनमा) प्राप्त गर्न सकिन्छ ? जरूर, ‘यही साढे तीन हात शरीरमा’ प्राप्त गर्न सकिन्छ । “भिक्षुहरू, मानिसले यही जीवनमा निर्वाण प्राप्त गर्न सक्छ,

जसको समय सीमित छैन, जुन विषयमा भन्न सकिन्छ कि 'आऊ र आफै हेर', जसले माथि उठाई दिन्छ, जसलाई प्रत्येक बुद्धिमान मानिसले आफैले प्रत्यक्ष देख्न सक्तछ ।”

“भिक्षुको चित्त जब शान्त हुन्छ, जब (बन्धनबाट) बिल्कुल मुक्त हुन्छ, उसको अरू कुनै काम गर्न बाँकी रहँदैन । उनी जो काम गर्दछ, त्यसमा उसलाई कुनै प्रकारको पश्चाताप हुँदैन ।”

यस किसिमको अर्हत्व प्राप्त भिक्षुले शरीर छोड्दा (मृत्यु हुँदा) उनको पाँच स्कन्ध (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान) के हुन्छ ? जुन कारणबाट उनको पुनर्जन्म हुन जान्छ त्यसको (तृष्णा-अविद्या) नाश भएको कारणले उनको पुनर्जन्म हुँदैन । जुन किसिमले विजुलीको स्वीच (Switch) माथि उठायो (Up गर्‍यो) भने विजुलिको धार (Electric Current) बन्द हुन्छ र बत्ति निभ्छ, ठीक त्यसै किसिमले तृष्णाको धार निरोध भएपछि जन्म-मरण रूपी बलिरहेको बत्ति निभ्दछ । विजुलिको उदाहरणमा हामीले यो सोधेनाँ कि विजुलिको प्रकाश के भयो ? किनभने हामीलाई यो थाहा छ कि प्रकाशको उत्पत्तिको कारण त विजुलिको धार हो । त्यसैले धार नै बन्द भएपछि प्रकाश कसरी उत्पन्न हुन्छ ? त्यसै प्रकार जब अविद्या-तृष्णाको धार रोक्दछ त फेरि जन्म-मरणको बत्ति कसरी बल्छ ? उनको निर्वाण अवश्यंभावी

हुन्छ ।

त्यसो भए बौद्ध पुनर्जन्मलाई मान्दछ ? अवश्य मान्दछ, तर व्यावहारिक दृष्टिकोणले । “भिक्षुहरू, जसरी गाईबाट दूध, दूधबाट दही, दहीबाट नौनी, नौनीबाट घ्यु बन्दछ । यही किसिमले भिक्षुहरू, जुन बेला मेरो भूतकालको जन्म थियो, त्यसबेला मेरो भूतकालको जन्म नै सत्य थियो, वर्तमान र भविष्यको जन्म असत्य । जब मेरो भविष्यमा जन्म हुनेछ, त्यसबेला मेरो भविष्यकालको जन्म नै सत्य हुनेछ, यो वर्तमान र भूतकालको जन्म असत्य ।”

“भिक्षुहरू, यो लौकिक संज्ञा हो, लौकिक निरुक्ति हो, लौकिक व्यवहार हो, लौकिक प्रज्ञप्ति हो— तथागतले यिनीहरूको व्यवहार गर्छन् तर यसमा फस्दैनन् ।”

आत्मा नै छैन भने पुनर्जन्म कसको हुन्छ ? यो एक प्रश्न प्रायः सबैजसो सोदछन् । यसको आंशिक उत्तर माथि दिइसकेको छ । अझ स्पष्ट र सरलपूर्वक भन्ने हो भने यसरी भन्न सकिन्छ कि जुन कार्य अबौद्ध-दर्शन आत्मासँग लिइन्छ ती सबै कार्य बौद्ध-दर्शनमा मन=चित्त=विज्ञानलाई नै लिने गर्दछ । आत्मालाई शाश्वत, ध्रुव, अपरिवर्तन मानेपछि त्यसको संस्कार बहन गर्ने सङ्गति ठीक हुन आउँदैन अर्थात् उसको संस्कार परिवर्तन हुन्छ भन्ने कुरो मिल्दैन; तर मन=चित्त=विज्ञान त परिवर्तनशील छ; त्यसको असल कर्मको

असल र खराब कर्मको खराब परिणाम निस्कन्छ । धम्मपदको पहिलो गाथा हो—

“मनो पुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पटुट्ठेन भासति वा करोति वा ।
ततो नं दुक्खमन्वेति चक्कं'व वहतो पदं ॥”

जुनसुकै अवस्थामा पनि सबभन्दा पहिले मन नै जान्छ, सबैभन्दा मनै प्रधान छ, ती सबै मनोमयी छन् । मानिसले जब अशुद्ध मनले बोल्दछ वा काम गर्दछ भने बयलको पछि-पछि गाडाको पाङ्ग्रा गुडे झैं उसलाई दुःखले पछ्याउँछ ।

तर भगवान बुद्धको उपदेशानुसार यसरी क्षण-क्षणमा अनुभव भइरहने दुःखको अन्त कसरी हुन जान्छ ? दुःखको अन्त हुन्छ, विचारवान, सदाचारी बनी चित्तको एकाग्रता पूर्वक सम्पादन गर्न सके । धम्मपदको गाथा छः—

“सब्ब पापस्स अकरणं-कुसलस्स उपसम्पदा ।
सच्चित्तपरियोदपनं — एतं बुद्धान'सासनं ॥”

अशुभ (पाप) कर्महरू नगर्नु, शुभ (पुण्य) कर्महरू गर्नु र चित्तलाई वशमा राख्नु— यही बुद्ध (हरू) का शिक्षा हुन् ।

(१५)

भिक्षुले दीक्षा ग्रहण गर्दा आफ्नो आचार्यसँग प्रार्थना गर्छ कि “सबै दुःखको अन्त अथवा जुन ऐकान्तिक निरोध हो, त्यस निर्वाण प्राप्तको निमित्त यो काषाय वस्त्र दिनु भई मलाई प्रब्रजित गनु होस् ।”

निर्वाण वा मोक्ष मानिसदेखि बाहिरको कुनै यस्तो चीज होइन जुन प्राप्त गर्न यताउति दौडधुप गर्नु पर्छ । मानिस जुन प्रकार स्वयं स्वस्थ हुन्छ, स्वास्थ्यलाई प्राप्त गर्दैन, त्यही किसिमले मानिस मर्दछ, निर्वाणलाई प्राप्त गर्दैन ।

यो निर्वाण भिक्षुले मात्र प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने नियम छैन— जोसुकै स्त्री वा पुरुष, गृहस्थ वा प्रब्रजित, जसको राग द्वेष मोह शान्त भइसकेका छन्— उसले निर्वाण प्राप्त गर्दछ ।

Dhamma.Digital

धर्मोदय विहार,
कालिम्पोङ्ग,
१५.११.५४

— भदन्त आनन्द कौसल्यायन

दुइ शब्द

‘बुद्ध-वचन, भगवान बुद्धले भिक्षुहरूलाई उपदेश गर्नु भएको सार शब्दहरू सङ्कलन गरी संग्रह गरिएको छ । यसमा विशेष गरी चार आर्य-सत्य र आठ आर्य-मार्गहरू बुद्धकै वचनमा व्याख्यात्मक रूपमा दर्शाइएको छ । अतः यस पुस्तकको नाउँ ‘बुद्ध-वचन’ राख्नु युक्तिसङ्गत पनि हुन आउँछ ।

त्रिपिटकमा रहेका विभिन्न सूत्रहरूबाट चार आर्य-सत्य र आठ आर्य-मार्गहरूका कुरा क्रमबद्ध रूपमा संग्रह गरी (THE WORD OF BUDDHA) नामक पुस्तक लेखने कार्य जर्मनका एक बौद्ध विद्वान ज्ञानतिलोक महास्थविरज्यूले गर्नु भएको थियो । त्यसै पुस्तकलाई भदन्त आनन्द कोशल्यायनज्यूले हिन्दीमा अनुवाद गर्नु भई ‘बुद्ध-वचन’ को रूपमा प्रकाशित गर्नु भयो । फेरि यसै पुस्तकलाई एक पेजमा पालि र अर्को पेजमा अर्थ दिनु भई “सच्च-सङ्गहो” नामक अर्को पुस्तक प्रकाशित गर्नु भयो । प्रस्तुत पुस्तक ‘बुद्ध-वचन’ यसैको नेपाली अनुवाद हो ।

यसमा पनि एक पृष्ठमा पालि र अर्को पृष्ठमा नेपालीमा अर्थ दिइएको छ, ‘बुद्ध-धर्ममा अभिरुचि राख्ने

(आ)

धर्म-प्रेमी जिज्ञासुहरू भगवान बुद्धको वचनसँग सोझै परिचित
होस्' भन्ने मनसायले प्रस्तुत पुस्तक यसरी अनुवाद गरेकी छु ।
पालिमा ती शब्दहरू कहाँ कहाँबाट उद्धृत गरिएका छन्,
त्यसको संकेत पाद टिप्पणीमा दिइएको छ ।

'बुद्ध-वचन' करिब बीस वर्ष पहिले नेपाली भाषामा
अनुवाद गरी मेरी बज्यै ज्ञानमाया मानन्धरज्यूले प्रकाशित
गर्नु भएको थियो । दस-बाह्र वर्ष पहिलेदेखि यो पुस्तक अभाव
भइसकेको तर यसको माग भने बढी रहेको थियो । संयोगवशः
यसपालि दाताहरूको उदारताबाट प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशित गर्ने
अवसर प्राप्त भयो ।

प्रथमतः म यस पुस्तकका संग्रहकर्ता पूज्य ज्ञानतिलोक
महास्थविरज्यूमा आभार व्यक्त गर्दछु । "सच्च-सङ्गहो" मा
'मूलपालि' समेत भएकोले प्रस्तुत पुस्तक यस रूपमा निस्कन
सकेको श्रेय श्रद्धेय भदन्त आनन्द कौशल्यायनज्यूलाई दिदै
म उहाँप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । फेरि अर्थ विना चिताएको
कार्य पूर्ण नहुने भएकोले मेरो अनुरोध स्वीकार गरी अर्थ
सहायता गर्नु भई यस पुस्तक प्रकाशित गर्ने कार्यमा सहयोग
गर्नु हुने दाताहरू— श्रद्धेय भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर,
पूजनीय पिताजी श्री पञ्चनारायण मानन्धर, दाज्यू पद्म-
नारायण मानन्धर, अनगरिका सुमना, मोतिलक्ष्मी तुलाधर,
लक्ष्मीप्रभा तुलाधर, सानुमाया शाक्य, धर्मराज लामा र

(इ)

स्व. श्री मणिहर्ष ज्योतिष्यूका सपरिवारप्रति हार्दिक कृतज्ञता
एवम् धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । साथै 'यस्तो कुशल कार्यमा
अज्ञ अधिबढन सकोस्' भन्ने शुभेच्छा व्यक्त गर्दछु ।

पालि भाषाका अल्पज्ञताले गर्दा कहीं कहीं पालि शब्द
अशुद्ध हुन गएमा र छपाई सम्बन्धी त्रुटी भएमा ती सबै त्रुटी
र कमजोरीहरू मलाई नै पन्छाउनु भई सत्य, तथ्य र यथार्थ-
तालाई अङ्गाल्नु भई आर्य-धर्ममा अधि बढ्न सकुन् ! समस्त
पाठक-वर्गमा यही मेरो मङ्गलमय शुभकामना छ ।

अस्तु ।

“चिरंतिष्ठतु सासनं”

६-३, ७६० कुमारी गल्ली,
नयाँ बजार, काठमाडौं, नेपाल ।

—नानीसैयाँ

फागुन १, २०४६

फोन - ४१३६६३

विषय-सूचि

विषय	पृष्ठ
स्व. मणिहर्ष ज्योति (छोटो चिनारी)	क
प्रकाशकीय	छ
भूमिका	१
दुःख शब्द	अ
बुद्ध-वचन	१
दुःख अरियसच्चं (दुःख आर्य-सत्य)	६,७
दुःख-समुदयं अरियसच्चं (दुःख समुदय आर्य-सत्य)	३२-३३
दुःख-निरोध अरियसच्चं (दुःख निरोध आर्य-सत्य)	४६,४७
दुःख-निरोधगामिनी पटिपदा अरियसच्चं (दुःख निरोधगामिनी प्रतिपदा आर्य-सत्य)	५४,५५
सम्मादिट्ठि (सम्यक्-दृष्टि)	५८-५९
सम्मासङ्कप्पो (सम्यक्-सङ्कल्प)	९४,९५
सम्मावाचा (सम्यक्-वचन)	९६,९७
सम्माकम्मन्तो (सम्यक्-कमन्ति)	१००,१०१
सम्माआजीवो (सम्यक्-आजीविका)	१०२,१०३
सम्मावायामो (सम्यक्-व्यायाम)	१०४,१०५
सम्मासति (सम्यक्-स्मृति)	११४,११५
सम्मासमाधि	१४८,१४९

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स”

बुद्ध-वचन

[भगवान बुद्धको वचनको मूल पालि र त्यसको नेपालीमा अनुवाद]

Dhamma.Digital

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स”

तथागतेन भिक्खवे, अरहता सम्मासम्बुद्धेन वाराणसियं इसिपतने मिगदाये अनुत्तरं धम्मचक्कं षवत्तितं, अप्पतिवत्तियं समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेण वा ब्रह्मूना वा केनचि वा लोकिस्सि, यदिदं चतुन्नं अरियसच्चानं आच्चिक्खना देसना पञ्जपना पट्टना विवरणा विभजना उत्तानिकम्मं । कतमेसं चतुन्नं ?

दुक्खस्स अरियसच्चस्स, दुक्खसमुदयस्स अरियसच्चस्स, दुक्खनिरोधस्स अरियसच्चस्स, दुक्खनिरोधगमिनिथा पटिपदाय अरियसच्चस्स । १

याव कीवञ्च मे भिक्खवे, इमेसु चतुसु अरियसच्चेसु एवं तिपरिवट्टं द्वादसाकारं यथाभूतं ज्ञाणदस्सनं न सुविसुद्धं अहोसि, नेव तावाहं भिक्खवे, “सदेवके लोके समारके सब्रह्मके सस्समणब्राह्मणिया पजाय सदेवमनुस्साय अनुत्तरं सम्मासम्बोधि

१. मज्झिम विकाय; सच्चविभंग सुत्त

उहाँ भगवान अर्हत् सम्यक् सम्बुद्धलाई नमस्कार!

भिक्षुहरू, तथागत अर्हत् सम्यक् सम्बुद्धले बनारसको ऋषिपतन मृगदावनमा अनुत्तर धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभयो । यसभन्दा पहिले यस्तो धर्मचक्र न कुनै श्रमण, ब्राह्मण, देव, मार र ब्रह्माले नै चलाएका थिए । ती धर्मचक्र हुन्— चार आर्य-सत्यको स्थापना गर्नु, प्रकाशमा ल्याउनु, बुझाई दिनु, किटेर देखाउनु, खुलस्त वर्णन गर्नु, व्याख्या गर्नु र विभाजित गर्नु । यी चार आर्य-सत्य के के हुन् ?

- (१) दुःख आर्य-सत्य,
- (२) दुःख समुदय आर्य-सत्य,
- (३) दुःख निरोध आर्य-सत्य,
- (४) र दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा (दुःख अन्त हुने बाटो-तिर लैजाने) आर्य-सत्य नै चार आर्य-सत्य हुन् ।

बुद्धले भन्नुभयो— “भिक्षुहरू, जबसम्म मलाई यी चार आर्य-सत्यलाई तीन गुणा गरी बाह्र प्रकारले यथार्थत ज्ञान दर्शन भएको थिएन; अनुत्तर बोधिज्ञान माथि विजयी भएँ भन्ने निश्चय भएन; त्यसबेलासम्म भिक्षुहरू, देव, मार सहित ब्रह्मलोकमा तथा श्रमण, ब्राह्मण, देव मनुष्य सहित प्रजामा मैले यस्तो ढिपी गरिन कि मैले बुद्धत्व प्राप्त गरेँ ।

अभिसम्बुद्धो” ति पच्चञ्जासि । यतो च खो मे भिक्खवे,
इमेसु चतूसु अरियसच्चेसु एवं तिपरिवट्टं द्वादसाकारं
यथाभूतं ज्ञाणदस्सनं सुविसुद्धं अहोसि, अथाहं भिक्खवे
“सदेवके लोके समारके सब्रह्मके सस्समणब्राह्मणिया
पजाय सदेवमनुस्साय अनुत्तरं सम्मासम्बोधि
अभिसम्बुद्धो” ति पच्चञ्जासि ।^१

अधिगतो खो मे अयं धम्मो गम्भीरो दुद्दसो
दुरनुबोधो सन्तो पणीतो अतक्कावचरो निपुणो
पण्डितवेदनीयो ।

आलयरामा खो पनायं पजा, आलयरता
आलयसम्मुदिता । आलयरामाय खो पन पजाय
आलयरताय आलयसम्मुदिताय दुद्दसं इदं ठानं, यदिदं
इदप्पच्चयता पटिच्चसमुप्पादो । इदस्मि खो ठानं
सुदुद्दसं, यदिदं सब्बसंखारसमथो सब्बूपपटिनिस्सग्गो
तण्हक्खयो विरागो निरोधो निब्बानन्ति ।

सन्ति सत्ता अप्परजक्खजातिका, अस्सवणता
धम्मस्स परिहायन्ति; भविस्सन्ति धम्मस्स अञ्जा-
तारो ।^२

२. महावग्ग (धम्मचक्कपवत्तन सुत्त)

१. महावग्गो (ब्रह्मयाचन कथा)

भिक्षुहरू, जब मलाई यी चार आर्य-सत्यलाई तीन गुणा गरी बाह्र प्रकारले यथार्थत ज्ञान दर्शन भयो; त्यसबेला मलाई निश्चित भयो कि देवलोक, मारलोक, ब्रह्मलोकमा तथा श्रमण, ब्राह्मण र देव-मनुष्य सहित प्रजामा मैले (अहिले-सम्म कसैले प्राप्त गर्न नसकेको) अनुत्तर बोधिज्ञान प्राप्त गरेँ ।

मलाई थाहा भयो कि यो धर्म गम्भीर छ, अरूलाई बुझाईदिन कठिन छ, सूक्ष्म विचार गर्नाले मात्र मगजमा घुस्न सक्छ; बुझ्न गाह्रो छ, शान्त छ, केवल तर्कले मात्र यसलाई प्राप्त गर्न मुश्किल छ र पण्डितजनले मात्र बुझ्न सक्छ ।

यी प्रजा आसक्तिमा परिरहेका छन्, आसक्तिमा रत छन्, आसक्तिमा प्रसन्न छन् । यसरी आसक्तिमा परेका, आसक्तिमा रत, आसक्तिमा प्रसन्न मानिसको लागि ती कार्यकारण सम्बन्धी प्रतीत्य-समुत्पाद (कार्यकारण) को नियम बुझ्न ज्यादै गाह्रो पर्छ । उनीहरूको निम्ति सबै संस्कारको अन्त, सबै चित्तमलको त्याग, तृष्णाको क्षय, विराग-स्वरूप, निरोध-स्वरूप, निर्वाण प्राप्त गर्नु कठिन छ ।

तर (संसारमा) यस्ता व्यक्तिहरू पनि छन्, तिनीहरूमा थोरैमात्र चित्तमल छन्, तिनीहरूले यस धर्मलाई बुझ्न सक्छन् । तर धर्मोपदेश नसुनेको खण्डमा विनाश भएर पनि जानेछन् ।

दुःखं अरियसच्चं

कतमञ्च भिक्खवे दुःखं अरियसच्चं ? जातिपि दुःखा, जरापि दुःखा, मरणमपि दुःखं, सोक-परिवेद-दुःखदोमनस्सुपायासापि दुःखा, अप्पियेहि सम्पयोगो दुःखो, पियेहि विप्पयोगो दुःखो. यमपिच्छं न लभति तमपि दुःखं, संखित्तेन पञ्चुपादानखन्धा दुःखा ।

कतमा च भिक्खवे, जाति ? या तेसं तेसं सत्तानं तह्मि तह्मि सत्तनिकाये जाति सञ्जाति ओक्कन्ति अभिनिब्बत्ति, खन्धानं पातुभावो, आयतनानं पटिलाभो- अयं वुच्चति भिक्खवे, जाति ।

कतमा च भिक्खवे, जरा ? या तेसं तेसं सत्तानं तह्मि तह्मि सत्तनिकाये जरा जीरणता खण्डिच्चं पालिच्चं वलित्तचता, आयुनो संहानि, इन्द्रियानं परिपाको- अयं वुच्चति भिक्खवे, जरा ।

कतमञ्च भिक्खवे, मरणं ? यं तेसं तेसं सत्तानं तह्मा तह्मा सत्तनिकाया चुति चवनता भेदो अन्तरधानं मच्चुमरणं कालकिरिया, खन्धानं भेदो, कलेवरस्स निक्खेपो- इदं वुच्चति भिक्खवे, मरणं । १

१. दीघ निकाय (महासतिट्ठान सुत्त)

(१) दुःख आर्य-सत्य

भिक्षुहरू, दुःख आर्य-सत्य के हो ? जन्मनु दुःख हो ;
वृद्ध हुनु दुःख हो ; मर्नु दुःख हो ; शोक गर्नु, विलाप गर्नु,
दुःख, दौर्मनस्य उपायास दुःख हो ; अप्रिय संयोग दुःख हो ;
प्रिय-वियोग दुःख हो ; इच्छा गरेको प्राप्त नहुनु दुःख हो ;
संक्षेपमा भन्ने हो भने पाँच उपादान स्कन्ध नै दुःख हुन् ।

भिक्षुहरू, जन्मनु केलाई भन्दछ ? जुन जुन प्राणी
जुन जुन योनिमा उत्पन्न हुने, पूर्ण रूपमा उत्पन्न हुने, फुल वा
गर्भमा प्रवेश हुने, शरीर प्रकट हुने, स्कन्धको प्रादुर्भाव हुने,
आयतन प्राप्त हुने— यसैलाई जन्मनु भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, वृद्ध हुनु केलाई भन्दछ ? जुन जुन प्राणी
जुन जुन योनिमा क्रमशः वृद्ध हुने, जीर्ण हुने, दाँत फर्ने, कपाल
फुल्ने, चाउरिने, आयु सिद्धिदैं जाने, इन्द्रिय परिपक्व हुने—
यसैलाई वृद्ध हुनु भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, मर्नु केलाई भन्दछ ? जुन जुन प्राणी जुन
जुन योनिबाट च्युति हुने, नष्ट हुने अल्पिने, मृत्यु हुने, मर्ने,
मर्ने काम हुने, स्कन्धको विभाजन हुने, शरीरलाई पर्याङ्कने,
जीवितिन्द्रिय विच्छेद हुने— यसैलाई मर्नु भनिन्छ ।

(८)

कतमो च भिक्खवे सोको ? यो खो भिक्खवे,
अञ्जतरञ्जतरेण व्यसनेन समन्नागतस्स अञ्जतरञ्ज-
तरेण दुक्खधम्मेण फुट्टस्स सोको सोचना सोचित्तं
अन्तोसोको अन्तोपरिसोको -अयं वुच्चति भिक्खवे,
सोको ।

कतमो च भिक्खवे, परिदेवो ? यो खो भिक्खवे
अञ्जतरञ्जतरेण व्यसनेन समन्नागतस्स अञ्ज-
तरञ्जतरेण दुक्खधम्मेण फुट्टस्स आदेवो परिदेवो
आदेवना परिदेवना आदेवित्तं परिदेवित्तं- अर्थं
वुच्चति भिक्खवे, परिदेवो ।

कतमञ्च भिक्खवे, दुक्खं ? यं खो भिक्खवे,
कायिकं दुक्खं कायिकं असातं, कायसम्फस्सजं दुक्खं,
असातं वेदयितं- इदं वुच्चति भिक्खवे, दुक्खं ।

कतमञ्च भिक्खवे, दोमनस्सं ? यं खो भिक्खवे,
चेतसिकं दुक्खं चेतसिकं असातं, मनोसम्फस्सजं दुक्खं,
असातं वेदयितं- इदं वुच्चति भिक्खवे, दोमनस्सं ।

कतमो च भिक्खवे, उपायासो ? यो खो
भिक्खवे अञ्जतरञ्जतरेण व्यवसेन समन्नागतस्स
अञ्जतरञ्जतरेण दुक्खधम्मेण फुट्टस्स आयासो
उपायासो आयासित्तं उपायासित्तं- अयं वुच्चति
भिक्खवे, उपायासो ।

भिक्षुहरू शोक गर्नु केलाई भन्दछ ? कुनै एक विपत्ति (जाति, भोग, रोग, शील र दृष्टि) को व्यसनमा लागेको, दुःख धर्ममा लिप्त भएकोलाई जुन शोक हुने, चिन्ता हुने, शोक सन्तापमा डुबेर जुन आन्तरिक शोक, आन्तरिक परिशोक हुने हो— यसैलाई शोक भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, परिदेव (विलाप) केलाई भन्दछ ? कुनै एक विपत्तिले विह्वल भई दुःख धर्ममा लिप्त भई विलाप गर्नु, छाती पिटिपिटि रुनु, क्वाँ क्वाँ रुने अवेस्थामा पुग्नु— यसैलाई परिदेव भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, दुःख हुनु केलाई भन्दछ ? भिक्षुहरू, शारीरिक दुःख, पीडा (असात=घृणा), शारीरिक स्पर्शले हुने दुःख र शरीरको स्पर्शले हुने घृणा— यसैलाई दुःख भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, दौर्मनष्य हुनु केलाई भनिन्छ ? विपत्ति आइपनाले मानसिक दुःख, मानसिक पीडा, मनको स्पर्शले हुने दुःख, मनको स्पर्शले हुने पीडा— यसैलाई दौर्मनस्य भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, उपायास केलाई भन्दछ ? कुनै एक विपत्तिले विह्वल भई दुःख धर्ममा लिप्त भई बस्नेको जुन चित्त ग्लानि, चित्तको अति ग्लानि, अति क्लान्त भाव हो— यसैलाई उपायास भनिन्छ ।

कतमो च भिक्खवे, अप्पियेहि सम्पयोगो दुक्खो ? इध यस्स ते होन्ति अनिट्ठा अकन्ता अमनापा रूपा सद्दा गन्धा रसा फोटुब्बा धम्मा, ये वा पनस्स ते होन्ति अनत्थकामा अहितकामा अफासुककामा अयोगक्खेमकामा येतेहि सद्धि संगति समागमो समो-धानं मिस्सीभावो- अयं वुच्चति भिक्खवे, अप्पियेहि सम्पयोगो दुक्खो ।

कतमो च भिक्खवे, पियेहि विप्पयोगो दुक्खो ? इध यस्स ते होन्ति इट्ठा कन्ता मनापा रूपा सद्दा गन्धा रसा फोटुब्बा धम्मा, ये वा पनस्स ते होन्ति अत्थकामा हितकामा फासुककामा योगक्खेम-कामा माता वा पिता वा भाता वा भगिनि वा मित्ता वा अमच्चा वा जातिसालोहिता वा, वा तेहि सद्धि असंगति, असमागमो, असमोधानं अमिस्सिभावो- अयं वुच्चति भिक्खवे, पियेहि विप्पयोगो दुक्खो ।

कतमञ्च भिक्खवे, यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं ? जातिधम्मानं भिक्खवे, सत्तानं एवं इच्छा उप्पज्जति- 'अहो वत मयं न जातिधम्मा अस्साम न च वत नो जाति आगच्छेय्या' ति । न खो पनेतं इच्छाय पत्तब्बं । इदम्पि यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं ।

भिक्षुहरू, अप्रिय-संयोग केलाई भनिन्छ ? यस लोकमा कसैलाई अनिष्ठा (अप्रिय) अकन्ता (प्रसन्न नगर्ने) अमनाप (चित्तलाई वृद्धि नगर्ने) रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श र धर्म अथवा अनर्थाभिलाषिहरू, अहिताभिलाषिहरू, दुःखाभिलाषिहरू भय शान्त नहुने इच्छा गर्नेहरू छन्; उनीहरूसँग बस्नुपर्ने, सम्पर्क राख्नु पर्ने, एकत्रित हुनुपर्ने, मिश्रित हुनुपर्ने हो— यसैलाई अप्रिय-संयोग भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, प्रिय-वियोग केलाई भनिन्छ ? यस लोकमा कसैलाई इष्ठा, कन्ता, मनाप, रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श र धर्म अथवा अनर्थ नहुने इच्छा गर्नेहरू, हित हुने इच्छा गर्नेहरू, आनन्द हुने इच्छा गर्नेहरू, भय शान्त हुने इच्छा गर्नेहरू— आमा, बाबु, दिदी, बहिनी, मित्र, अमात्य, आफ्नै रगतका नातादारहरू छन्— उनीहरूसँग बस्न नपाउनु, सम्पर्क राख्न नपाउनु, एकत्रित हुन नपाउनु, मिश्रित हुन नपाउनु— यसैलाई प्रिय-वियोग भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, इच्छा गरेको प्राप्त नहुने दुःख केलाई भनिन्छ ? जन्मनु पर्ने स्वभाव भएको प्राणीको यस्तो इच्छा हुन्छ— 'अहो ! हामी जन्मनु पर्ने स्वभाव नभएको भए कति हुन्थ्यो ! हाम्रो लागि जन्म नआइदिएको भए कति हुन्थ्यो !' परन्तु यसरी इच्छा गर्दैमा प्राप्त हुने होइन । यस स्वभावलाई इच्छा गरेको प्राप्त नहुने दुःख भनिन्छ । भिक्षुहरू, वृद्ध हुने स्वभाव भएको प्राणीहरूको यस्तो इच्छा हुन्छ— 'अहो ! हामीमा वृद्धपना हुने स्वभाव नभए कति हुन्थ्यो ! हाम्रो

जराधम्मानं भिक्खवे, सत्तानं... व्याधिधम्मानं... मरण-
धम्मानं... सोक-परिदेव-दुक्ख-दोमनस्सुपायासधम्मानं
भिक्खवे, सत्तानं एवं इच्छा उपज्जति- 'अहो वत
मयं न सोक-परिदेव-दुखदोमनस्सुपायास-धम्मा
अस्साम, न च वत नो सोक- परिदेवदुक्ख-दोमनस्सू-
पायासा आगच्छेय्युन्ति न खो पनेतं इच्छाय पत्तब्बं-
इदम्पि यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं ।

कतमे च भिक्खवे, संखित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा
दुक्खा ? सेय्यथीदं- रूपुपादानक्खन्धो, वेदनूपादान-
क्खन्धो, सञ्जुपादानक्खन्धो, सङ्खारूपादानक्खन्धो
विजाणुपादानक्खन्धो ।^१

Dhamma.Digital

यं किञ्चि भिक्खवे, रूपं अतीतानागतपच्चु-
प्पन्नं अज्जत्तं वा बहिद्धा वा, ओलारिकं वा सुखुमं
वा, हीनं वा पणीतं वा, यं दूरे सन्तिके वा, सब्बं तं

१. दीघ निकाय (महासतिपट्टान सुत्त)

निमित्त वृद्धपन नआइदिएको भए कति हुन्थ्यो !' परन्तु यसरी इच्छा गर्दैमा प्राप्त हुने होइन । यस स्वभावलाई इच्छा गरेको प्राप्त नहुने दुःख भनिन्छ । भिक्षुहरू, रोगी हुने स्वभाव भएको प्राणीहरूको यस्तो इच्छा हुन्छ— 'अहो ! हामीमा रोगी हुने स्वभाव नभएको भए कति हुन्थ्यो ! हाम्रो लागि रोग नै नआइदिएको भए कति हुन्थ्यो !' परन्तु यसरी इच्छा गर्दैमा प्राप्त हुने होइन । यस स्वभावलाई इच्छा गरेको प्राप्त नहुने दुःख भनिन्छ । भिक्षुहरू, मरण स्वभाव भएको प्राणीहरूको यस्तो इच्छा हुन्छ— 'अहो ! हामीमा मरण हुने स्वभाव नभएको भए कति हुन्थ्यो ! हाम्रो लागि मृत्यु नै नआइदिए कति हुन्थ्यो !' परन्तु यसरी इच्छा गर्दैमा प्राप्त हुने होइन । यस स्वभावलाई इच्छा गरेको प्राप्त नहुने दुःख भनिन्छ । भिक्षुहरू, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास, स्वभाव भएको प्राणीहरू यस्तो इच्छा हुन्छ— 'अहो ! हामीमा शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास स्वभाव नभएको भए कति हुन्थ्यो ! हाम्रो लागि शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास नै नआइदिए कति हुन्थ्यो !' परन्तु यसरी इच्छा गर्दैमा प्राप्त हुने होइन । यस स्वभावलाई इच्छा गरेको प्राप्त नहुने दुःख भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, संक्षिप्तमा पाँच उपादान-स्कन्ध दुःख के के हुन् ? ती हुन्— रूप-उपादान-स्कन्ध, वेदना-उपादान-स्कन्ध, संज्ञा-उपादान-स्कन्ध, संस्कार-उपादान-स्कन्ध, विज्ञान-उपादान-स्कन्ध ।

रूपं 'रूपुपादानक्खन्धो' त्वेव सङ्खं गच्छति तथा सब्बा वेदना 'वेदनुपादानक्खन्धो' त्वेव सङ्खं गच्छति तथा सब्बा सञ्जा 'सञ्जुपादानक्खन्धो' त्वेव सङ्खं गच्छति तथा सब्बे सङ्खारा 'सङ्खारुपादानक्खन्धो' त्वेव सङ्खं गच्छति; तथा सब्बं विञ्जानं 'विञ्जानुपादानक्खन्धो' त्वेव सङ्खं गच्छति ।^२

कतमो च भिक्खवे रूपुपादानक्खन्धो ? चत्तारि च महाभूतानि चतुस्रं च महाभूतानं उपादाय रूपं ।

कतमे च भिक्खवे, चत्तारो महाभूता ? पथवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु ।

कतमा च भिक्खवे, पथवीधातु ? पथवीधातु सिया अज्जत्तिका सिया बाहिरा । कतमा च भिक्खवे, अज्जत्तिका पठवीधातु ? यं अज्जत्तं पच्चत्तं कक्खलं खरिगतं उपादिस्सं, सेय्यथिदं— केसा लोमा नक्खा दन्ता तच्चो

२. मज्झिम निकाय (महाहत्थिपदोपम सुत्त)

भिक्षुहरू, जति पनि रूप छन्— चाहे त्यो भूतकाल होस्, चाहे वर्तमानकाल वा भविष्यकालका होस्; चाहे त्यो आफ्नो भित्रको होस् अथवा बाहिरको, स्थूल होस् अथवा सूक्ष्म, नराम्रो होस् वा राम्रो, टाढा होस् वा नजिक— ती सबै रूप “रूप-उपादान-स्कन्ध” को अन्तर्गत पर्दछन् । त्यस्तै किसिमले जति पनि वेदना छन्; ती सबै वेदना “वेदना-उपादान-स्कन्ध” को अन्तर्गत पर्दछन् । जति पनि संज्ञा छन्; ती सबै संज्ञा “संज्ञा-उपादान-स्कन्ध” को अन्तर्गत पर्दछन् । जति पनि संस्कार छन्; ती सबै संस्कार “संस्कार-उपादान-स्कन्ध” को अन्तर्गत पर्दछन् र जति पनि विज्ञान छन्; ती सबै विज्ञान “विज्ञान-उपादान-स्कन्ध” को अन्तर्गत पर्दछन् ।

भिक्षुहरू, रूप-उपादान-स्कन्ध केलार्ई भन्दछ ? चार महाभूत तथा ती चार महाभूतको कारणबाट जुन रूप उत्पन्न हुन्छ, त्यसैलाई रूप-उपादान-स्कन्ध भन्दछ ।

भिक्षुहरू, चार महाभूत के के हुन् ? ती चार महाभूत हुन्— (१) पृथ्वी-धातु (२) जल-धातु (३) अग्नि-धातु र (४) वायु-धातु ।

(१) भिक्षुहरू, पृथ्वी-धातु, केलार्ई भन्दछ ? भित्री-पृथ्वी-धातु र बाहिरी-पृथ्वी-धातु गरी दुइ प्रकारका छन् ।

भिक्षुहरू, भित्री पृथ्वी-धातु भनेको के हो ? प्रत्येक व्यक्तिमा हुने जुन कडा र ठोस पदार्थ छन् । जस्तै— कपाल, रौं, नङ्ग, दाँत, छाला, मासु, स्नायु, हाड, हाडभित्रको मासु

मंसं ह्लाहू अट्टि अट्टिमिञ्जं वक्कं हृदयं यकनं किलो-
मकं पिहकं पप्फासं अन्तं अन्तगुणं उदरियं करीमं, यं
वा पनञ्जम्पि किञ्चि अज्जत्तां पच्चत्तां कक्खलं खरि-
गतं उपादिन्नं— अयं वुच्चति भिक्खवे, अज्जत्तिका
पथवीधातु । या चेव खो पन अज्जत्तिका पथवीधातु
या च बाहिरा पथवीधातु पथवीधातुरेवसा ।

कतमा च भिक्खवे, आपोधातु ? आपो धातु
सिया अज्जत्तिका सिया बाहिरा । कतमा च भिक्खवे
अज्जत्तिका आपोधातु ? यं अज्जत्तां पच्चत्तां आपो
आपोगतं उपादिन्नं सेय्यथिदं— पित्तं सेम्हं पुब्बो
लोहितं सेदो मेदो अस्सु वसा खेलो सिंघाणिका
लसिका मुत्तां, यं पनञ्जम्पि किञ्चि अज्जत्तां पच्चत्तां
आपो आपोगतं उपादिन्नं— अयं वुच्चति भिक्खवे,
अज्जत्तिका आपोधातु या चेव खो पन अज्जत्तिका
आपोधातु या च बाहिरा आपोधातु आपोधातुरेवेसा ।

कतमा च भिक्खवे, तेजोधातु ? तेजोधातु
सिया अज्जत्तिका सिया बाहिरा । कतमा च भिक्खवे,
अज्जत्तिका तेजोधातु ? यं अज्जत्तां पच्चत्तां तेजो
तेजोगतं उपादिन्नं, सेय्यथिदं— येन च सन्तप्पति, येन
च जिरीयति, येन च परिडह्णति, येन च असित-पीत-

(सारतत्व), मृगौला, हृदय, कलेजो, जाली (फिल्ली) फियो, फोक्सो, ठूलो आन्द्रो, सानु आन्द्रो, भूडी, मल आदि व्यक्तिमा हुने जति पनि कडा र ठोस पदार्थ छन्— भिक्षुहरू, ती सबैलाई भित्री-पृथ्वी-धातु भनिन्छ । यसरी चाहे त्यो भित्री-पृथ्वी-धातु होस् अथवा बाहिरी पृथ्वी-धातु होस्; ती दुबै पृथ्वी-धातु नै हुन् ।

भिक्षुहरू, आपो-धातु केलाई भनिन्छ? आपो-धातु दुइ प्रकारका छन्— भित्री-आपो-धातु र बाहिरी आपो-धातु । भिक्षुहरू, भित्री आपो-धातु के के हुन् ? प्रत्येक व्यक्तिमा हुने जलयुक्त अथवा तरल पदार्थ, जस्तै— पित्त, कफ, पीप, रगत, पसिना, सेतो रगत (सफा पानी), आंसु, बोसो, थुक्र, सिंगान, जोर्नीमा हुने तरल पदार्थ, पिसाब आदि जति पनि तरल वा ढोल पदार्थ छन्; भिक्षुहरू, ती सबै भित्री आपो-धातु हुन् । यसरी चाहे त्यो भित्री आपो-धातु होस् वा बाहिरी आपो-धातु होस्; ती दुबै आपो-धातु नै हुन् ।

(३) भिक्षुहरू, तेजो-धातु केलाई भनिन्छ ? तेजो-धातु दुइ थरीका छन्— भित्री तेजो-धातु र बाहिरी तेजो-धातु ।

भिक्षुहरू, भित्री तेजो-धातु के के हुन् ? प्रत्येक व्यक्तिमा हुने अग्निमय र तातोपन छ; जसबाट संतप्त हुन्छ, जर्जरित हुन्छ, परिदग्ध हुन्छ; जसले खाएको, पिएको, चपाएको, स्वाद लिएकोलाई, पचाउने गरी दिन्छ; यसैलाई भित्री तेजो-धातु भनिन्छ । यसरी चाहे त्यो भित्री तेजो-धातु होस्

खायित-सायितं सम्मा परिणामं गच्छति, यं वा पन-
ञ्जम्पि किञ्चि अज्जत्तं पच्चत्तं तेजो तेजोगतं उपादिन्नं-
अयं वुच्चति भिक्खवे, अज्जत्तिका तेजोधातु । या
चेव खो पन अज्जत्तिका तेजोधातु, या च बाहिरा
तेजोधातु तेजोधातुरेवेसा ।

कतमा च भिक्खवे, वायोधातु ? वायुधातु
सिया अज्जत्तिका सिया बाहिरा । कतमा च भिक्खवे,
अज्जत्तिका वायोधातु ? यं अज्जत्तं पच्चत्तं वायो
वायोगतं उपादिन्नं, सेय्यथीदं-उद्धङ्गमा वाता, अधो-
गमा वाता, कुच्छिसया वाता, कोट्टासया वाता,
अङ्गमङ्गानुसारिनो वाता, अस्सासो पस्सासो इति, यं
वा पनञ्जम्पि किञ्चि अज्जत्तं पच्चत्तं वायो वायोगतं
उपादिन्नं — अयं वुच्चति भिक्खवे, अज्जत्तिका
वायोधातु, या चेव खो पन अज्जत्तिका वायोधातु,
या बाहिरा वायुधातु वायोधातुरेवेसा ।

सेय्यथापि भिक्खवे, कट्टञ्च पटिच्च वल्लिञ्च
पटिच्च तिणञ्च पतिच्च मत्तिकञ्च पटिच्च आकासो
परिवारितो “अगारं” त्वेव सङ्घं गच्छति, एवमेव
खो भिक्खवे, अट्टिञ्च पटिच्च ह्लारुञ्च पटिच्च मंसञ्च
पटिच्च धम्मञ्च पटिच्च आकासो परिवारितो “रूपं”

वा बाहिरी तेजो-धातु- भिक्षुहरू, ती दुबै तेजो-धातु नै हुन् ।

(४) भिक्षुहरू, वायु-धातु केलाई भनिन्छ ? वायु-धातु दुइ प्रकारका छन्- भित्री-वायु-धातु र बाहिरी-वायु-धातु ।

भिक्षुहरू, भित्री-वायु-धातु के के हुन् ? प्रत्येक व्यक्तिमा हुने वायु वा वायु रूप, जस्तै- माथितिर जाने वायु, तलतिर जाने वायु, भूडी र आन्द्रामा रहने वायु, अङ्ग-प्रत्यङ्गमा घुम्ने वायु, श्वास-प्रश्वास, आदि जति पनि चञ्चल वायु छन्; भिक्षुहरू, त्यसलाई भित्री-वायु-धातु भनिन्छ । यसरी चाहे त्यो भित्री-वायु-धातु होस् वा बाहिरी-वायु-धातु, ती दुबै वायु-धातु नै हुन् ।

जसरी भिक्षुहरू, काठ, स्याउला, नरकट, माटो आदि मिलाएर खुला ठाउँ (आकाश) लाई घेरेर 'घर' भन्ने नामकरण गरिन्छ, त्यस्तै भिक्षुहरू, हाड र स्नायु, मासु र छालाको समूहबाट आकाशलाई घेरिन्छ र त्यसलाई 'रूप' भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, आफ्नो आँखा ठीक छ, तर त्यसको अगाडि बाहिरी वस्तु छैन भने र संयोग पनि नमिलेको खण्डमा त्यसबाट उत्पन्न हुन सक्ने विज्ञानको प्रादुर्भाव हुँदैन । भिक्षुहरू, आफ्नो आँखा ठीक छ, बाहिरी वस्तु पनि अगाडि नै छ, तर संयोग मिलेन भने त्यसबाट उत्पन्न हुनसक्ने विज्ञानको प्रादुर्भाव हुँदैन । भिक्षुहरू आफ्नो आँखा ठीक छ, बाहिरी

त्वेव सङ्घं गच्छति ।

अज्जत्तिकञ्चेव भिक्खवे, चक्खुं अपरिभिन्नं होति, बाहिरा च रूपान आपाथं आगच्छन्ति, नो च तज्जो समन्नाहारो होति; नेव ताव तज्जस्स विञ्जाणभागस्स पातुभावो होति । अज्जत्तिकञ्चेव भिक्खवे, चक्खुं, अपरिभिन्नं होति, बाहिरा च रूपा आपाथं आगच्छन्ति, नो च तज्जो समन्नाहारो होति; नेव ताव तज्जस्स विञ्जाणभागस्स पातुभावो होति । यतो च खो भिक्खवे, अज्जत्तिकञ्चेव चक्खुं अपरिभिन्नं होति, बाहिरा च रूपा आपाथं आगच्छन्ति तज्जो च समन्नाहारो होति, एवं तज्जस्स विञ्जाणभागस्स पातुभावो होति ।

तस्मा पटिच्च समुप्पन्नं विञ्जाणं अञ्जत्र पच्चया नत्थि विञ्जाणस्स सम्भवोति वदामि ।

यञ्जदेव भिक्खवे, पच्चयं पटिच्च उप्पज्जति विञ्जाणं तेन तेनेव सङ्घं गच्छति ।

चक्खुञ्च पटिच्च रूपेच उप्पज्जति विञ्जाणं 'चक्खुविञ्जाण' न्त्वेव सङ्घं गच्छति । सोतञ्च पटिच्च सद्दे च उप्पज्जति विञ्जाणं, 'सोतविञ्जाण' न्त्वेव सङ्घं गच्छति । घाणञ्च पटिच्च गन्धे च उप्पज्जति

वस्तु पनि अगाडि नै छ र संयोग पनि मिलेको छ भने त्यस-
बाट उत्पन्न हुनसक्ने विज्ञानको प्रादुर्भाव हुन्छ ।

त्यसकारण म भन्दछु— विज्ञानको उत्पत्ति हेतु
(प्रत्यय) मा निर्भर गर्दछ । हेतु विना विज्ञानको उत्पत्ति
हुँदैन ।

जुन जुन हेतुद्वारा विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ त्यसलाई
त्यही नाउँले पुकारिन्छ ।

जस्तै— आँखा र रूपबाट जुन विज्ञानको उत्पत्ति
हुन्छ, त्यसलाई 'चक्षु विज्ञान' भनिन्छ । कान र शब्दबाट
जुन विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ, त्यसलाई 'श्रोत-विज्ञान'
भनिन्छ । नाक र गन्धबाट जुन विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ,
त्यसलाई 'घ्राण-विज्ञान' भनिन्छ । जिभ्रो र स्वादबाट जुन
विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ त्यसलाई 'जिह्वा-विज्ञान' भनिन्छ ।
शरीर र स्पर्शबाट जुन विज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ, त्यसलाई
'काय-विज्ञान' भनिन्छ । मन र विचारबाट जुन विज्ञानको
उत्पत्ति हुन्छ, त्यसलाई 'मनो-विज्ञान' भनिन्छ ।

त्यस विज्ञानमा भएको जुन रूप हो, त्यो रूप-उपादान-
स्कन्धको अन्तर्गत पर्दछ । त्यस विज्ञानमा भएको जुन वेदना
हो, त्यो वेदना-उपादान स्कन्धको अन्तर्गत पर्दछ । त्यस विज्ञानमा
भएको जुन संज्ञा हो, त्यो संज्ञा उपादान-स्कन्धको अन्तर्गत
पर्दछ । त्यस विज्ञानमा भएको जुन संस्कार हो, त्यो
संस्कार-उपादान-स्कन्धको अन्तर्गतमा पर्दछ । त्यस विज्ञानमा

विज्जाणं 'घाणविज्जाणन्त्वेव' सङ्गं गच्छति ।
 कायञ्च पटिच्च फोटुब्बे च उप्पज्जति विज्जाणं
 'कायविज्जाण' न्त्वेव सङ्गं गच्छति । मनञ्च पटिच्च
 धम्मे च उप्पज्जति विज्जाणं 'मनोविज्जाणं' न्त्वेव
 सङ्गं गच्छति ।

यं तथाभूतस्स रूपं, तं रूपुपादानक्खन्धे सङ्गहं
 गच्छति या तथाभूतस्स वेदना सा वेदनूपादानक्खन्धे
 सङ्गहं गच्छति या तथाभूतस्स सञ्जा सा सञ्जुपादा-
 नक्खन्धे सङ्गहं गच्छति, ये तथाभूतस्स सङ्गारा ते
 सङ्गारूपादानक्खन्धे सङ्गहं गच्छन्ति, या तथाभूतस्स
 विज्जाणं, सा विज्जाणुपादानक्खन्धे सङ्गहं गच्छति ।

यो भिक्खवे, एवं वदेय्य, अहं अञ्जत्र रूपा अञ्जत्र
 वेदनाय अञ्जत्र सञ्जाय अञ्जत्र सङ्गारेहि विज्जाणस्स
 आगतिं, गतिं वा चूर्तिं वा उपपत्तिं वा वुद्धिं विरुह्णिं
 वा वेपुल्लं वा पञ्जापेस्सामीति नेतं ठानं विज्जति ।

भिक्खवे, "सब्बे सङ्गारा अनिच्चा, सब्बेसङ्गा-
 रा दुक्खा, सब्बे धम्मा अनत्ता; रूपं अनिच्चं, वेदना
 अनिच्चा, सञ्जा अनिच्चा, सङ्गारा अनिच्चा, विज्जाणं
 अनिच्चं । यदनिच्चं तं दुक्खं, यं दुक्खं तदनत्ता; यद-
 नत्ता तं नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मे सो अत्ता" ति ।

भएको जुन विज्ञान हो, त्यो विज्ञान-उपादान-स्कन्धको अन्तर्गत पर्दछ ।

भिक्षुहरू, विना रूप, विना वेदना, विना संज्ञा, विना संस्कार र विना विज्ञान (चित्त) वा मनको उत्पत्ति, स्थिति, विनाश अथवा उत्पन्न, वृद्धि तथा विकास र विपुलता हुन सक्छ भनी यदि कसैले भन्छन् भने यो असम्भव छ ।

भिक्षुहरू, सबै संस्कार अनित्य (अस्थायी) छन्, सबै संस्कार दुःख छन्, सबै धर्म अनात्म (आफ्नो भन्ने नभएको) छन् । (किनभने) रूप अनित्य छ, वेदना अनित्य छ, संज्ञा अनित्य छ, संस्कार अनित्य छ तथा विज्ञान अनित्य छ । जो अनित्य हो—त्यो दुःख हो, जो दुःख हो—त्यो अनात्म हो, जो अनात्म हो—त्यो न मेरो हो, त्यो न ममा छ त्यो न मेरो आत्मा हो ।

त्यसकारण भिक्षुहरू, जति पनि रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान छन्— चाहे त्यो भूतकालको होस्, चाहे त्यो वर्तमानकालको होस्, चाहे त्यो भविष्यकालको होस्, चाहे आफूमा भएको होस् वा अरूको, चाहे स्थूल होस् वा सूक्ष्म, चाहे राम्रो होस् वा नराम्रो, नजिक होस् वा टाढा, यो ज्ञानपूर्वक यथार्थत जान्नुपर्दछ कि न त्यो मेरो हो; न त्यो म हुँ; न त्यो मेरो आत्मा हो ।

जसरी भिक्षुहरू, गङ्गाजीमा अनगिन्ति फोकाहरू (फिँजहरू) उत्पन्न हुँदै आइरहेका कोही आँखा हुने मानिसले हेर्दछ, सोचदछ र विचार गर्दछ; अनि उसले हेरेरे, सोचेर,

तस्मातिह भिक्खवे, “यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा बहिद्धा वा, ओलारिकं वा सुखुमं वा, हीनं वा पणीतं वा, यं दूरे सन्तिके वा सब्बं रूपं नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मे सो अत्ता’ ति एवमेतं यथाभूतं सम्पप्पञ्जाय दट्ठब्बं । या काच्चि वेदना..., या काच्चि सञ्जा..., ये केच्चि सङ्गारा..., यं किञ्चि विञ्जाणं अतीतानागत पच्चुप्पन्नं, अज्झत्तं वा, बहिद्धा वा, ओलारिकं वा, सुखुमं वा, हीनं वा पणीतं वा, यं दूरे सन्तिके वा, सब्बं विञ्जाणं “नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मे सो अत्ता” ति एवमेतं यथाभूतं सम्पप्पञ्जाय दट्ठब्बं ।

“सेय्यथापि भिक्खवे ! अयं गङ्गा नदी महन्तं फेणपिण्डं आवहेय्य । तमेनं चक्खुमा पुरिसो पस्सेय निज्जायेय्य योनिसो उपपरिक्खेय्य, तस्स तं पस्सतो निज्जायतो योनिसो उपपरिक्खतो रिक्कञ्जेव खायेय्य तुच्छकञ्जेव खायेय्य असारकञ्जेव खायेय्य किं हि सिया भिक्खवे, फेणपिण्डस्स सारो । एवमेव खो भिक्खवे, यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं अज्झत्तं वा बहिद्धा वा ओलारिकं वा सुखुमं वा हीनं वा पणीतं वा यं दूरे सन्तिके वा तं

विचार गरेर भन्दछ कि ती फोकाहरू रित्तो छन्, असत्य छन्, सारहीन छन् । त्यही किसिमले भिक्षुले जति पनि रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान छन्, चाहे ती भूतकालका होस्, वर्तमानकालका होस्, भविष्यकालका होस्, चाहे आफूमा होस् वा अरूमा, चाहे स्थूल होस् वा सूक्ष्म, चाहे राम्रो होस् वा नराम्रो, चाहे नजिक होस् वा टाढा, ती चीजलाई राम्रो हेरेर, विचार गरेर, विश्लेषण गरेको खण्डमा यस्तो देख्दछ कि ती रित्तो छन्, तुच्छ छन्, सार हीन छन् । भिक्षुहरू, रूपमा के सार हुन सक्छ र ?

“सधैं रागादि-अग्निले प्रज्वलित भइरहेको लोकमा के हाँस्ने ? के आनन्द लिने ?”

तिमीले कहिल्यै यस्तो स्त्री वा पुरुष देखेनौ, जो असी, नब्बे वा सय वर्षको बुढो, दुर्बल, कुप्रिएको, लट्टीको भरमा परेको, थरथर कामेको, दुःखी, जवानी गइसकेको दाँत फरेको, कपाल फुलेको, टालु खुइलिएको, चाउरिएको, शरीरमा दाग परेको, यस्तो व्यक्ति देख्दा के तिम्रो मनमा यस्तो विचार आउँदैन ?— “म बुढो हुनेछु, मलाई पनि बुढ्याईले अवश्य लखेट्ने छ, म यसबाट बच्न सक्तिन ।”

तिमीले कहिल्यै यस्तो स्त्री वा पुरुष देखेन, जो विरामी भएको, दुःखी भएको, रोगले सताइएको, दिसान-

भिक्षु पस्सति निज्जायति योनिसो उपपरिक्खतो
तस्स तं पस्सतो निज्जायतो योनिसो उपपरिक्खतो
रित्तकञ्जेव खायति तुच्छकञ्जेव खायति असार-
कञ्जेव खायति, किं हि सिया भिक्षवे, रूपे
सारो ।”

“को नु हासो किमानन्दो निच्चं पज्जलिते
सति ।”

न तुम्हे पस्सित्थ मनुस्सेसु इत्थि वा पुरिसं
वा आसीतिकं वा नावुतिकं वा वस्ससतिकं वा
जातिया, जिण्णं गोपाणसीवद्धं भोग्गं दण्डपरायनं
पवेधमाणं गच्छन्तं आतुरं गतयोब्बनं खण्डदन्तं पलित-
केसं विलूनं खलितंसिरो वलितं तिलकाहतत्तन्ति ?
न च तुम्हाकं एतदहोसि- “अहम्पि खोह्मि जराधम्मो
जरं अनतीतो” ति ?

न तुम्हे पस्सित्थ मनुस्सेसु इत्थि वा पुरिसं
आबाधिकं दुक्खितं बाह्लगिलानं सके मुत्तकरीसे
पलिपन्नं सेमानं अञ्जेहि च बुट्ठापियमानं अञ्जेहि
संवेसियमानन्ति ? न च तुम्हाकं एतदहोसि-
“अहम्पि खोम्हि व्याधिधम्मो, व्याधि अनतीतो” ति ?

न तुम्हे पस्सित्थ मनुस्सेसु इत्थि वा पुरिसं

पिसाबमा लट्पटिएको, अरूले उठाउनु पर्ने, अरूले सुताउनु पर्ने, यस्तो व्यक्ति देख्दा के तिम्रो मनमा यस्तो विचार आउँदैन ?- “मलाई रोग लाग्ने छ, मलाई पनि रोगले पछ्याउने छ, म यसबाट बच्न सक्तिन ।”

तिमीले कहिल्यै यस्तो स्त्री वा पुरुष देखेनौ, जो मरेको एकदिन वा दुइदिन वा तीनदिन भइसकेको, फुलेको, कालो निलो भएको, पिप भरिएको, यस प्रकारको वस्तुलाई देख्दा के तिम्रीलाई यस्तो मनमा आउँदैन ?- “मेरो पनि मृत्यु हुनेछ, मलाई मृत्युले समाउने छ, यसबाट म बच्न सक्तिन ।”

भिक्षुहरू, संसार अनादि छ । अविद्या र नीवरणको स्रोतमा बग्दै यस संसार-चक्रमा घुमिरहेको प्राणीको आरम्भ कहिलेदेखि भयो; यो थाहा पाउन सकिन्न ।

भिक्षुहरू, कुनचाहिलाई बढी सम्झ्नेका छौ- चार महासमुद्रका पानी अथवा यस संसारमा दीर्घकासम्म बारम्बार जन्मलिदै अप्रिय-संयोग र प्रिय-वियोगको कारण-बाट छाति पिटिपिटि रोई, कराई बगाइएका आँसु ?

वा एकाहमतं वा द्वीहमतं वा तीहमतं वा उध्दुमातकं
विनीलकं विपुब्बकजातन्ति ? न च तुम्हाकं एतदहोसि-
“अहम्पि खोम्हि मरणधम्मो, मरणं अनतीतो”
ति ।

अनमतगोयं भिक्खवे, संसारो, पुब्बाकोटि न
पञ्जायति अविज्जानीवरणानं सत्तानं तण्हासंयोजनानं
सन्धावतं संसरतं ।

तं किमञ्जथ भिक्खवे ? कतमन्तु खो बहुतरं
यं वा वो इमिना दीघेन अध्दुना सन्धावतं संसरतं
अमनापसम्पयोगा मनापविप्पयोगा कन्दन्तानं
रोदन्तानं अस्सुपस्सन्दं पग्घरितं, एतदेव बहुतरं यं वा
चतुसु महासमुद्देषु उदकन्ति ?

दीघरत्तां वो भिक्खवे, मातुमरणं पच्चनुभूतं,
पितुमरणं पच्चनुभूतं, पुत्तमरणं पच्चनुभूतं, धीतुमरणं
पच्चनुभूतं, जातिव्यसनं पच्चनुभूतं, भोगव्यसनं पच्च-
नुभूतं, रोगव्यसनं पच्चनुभूतं, तेसं वो मातुमरणं पच्च-
नुभोन्तानं, पितुमरणं पच्चनुभोन्तानं, पुत्तमरणं
पच्चनुभोन्तानं, धीतुमरणं पच्चनुभोन्तानं, जाति-
व्यसनं पच्चनुभोन्तानं, भोगव्यसनं पच्चनुभोन्तानं,
रोगव्यसनं पच्चनुभोन्तानं, अमनापसम्पयोगा मनाप-

भिक्षुहरू, दीर्घकालसम्म आमा मरेको दुःख सह्यो; बाबु मरेको दुःख सह्यो; छोरा मरेको दुःख सह्यो; छोरी मरेको दुःख सह्यो; जन्मनु पर्ने दुःख सह्यो; सम्पत्ति विनाश भएको दुःख सह्यो; रोगी भएको दुःख सह्यो; आमा मरेको दुःख, बाबु मरेको दुःख, छोरा मरेको दुःख, छोरी मरेको दुःख, जन्मनु पर्ने दुःख, सम्पत्ति विनाश भएको दुःख, रोगी भएको दुःख सहनु पर्दा यस संसारमा बारम्बार जन्म लिएर अप्रिय संयोग र प्रिय-वियोगको कारणबाट जसले रोई, कराई आँसु बगाएको छ, त्यो नै बढी छ, यी चार महासमुद्रका पानी होइन ।

भिक्षुहरू, कुनचाहिंलाई बढी सम्झ्केका छौ ?— चार महासमुद्रका पानी बढी हुन्छ कि ? यस संसारमा बारम्बार जन्मलिँदै टाउको कटाउँदा बहेको रगत ?

भिक्षुहरू चौरकालसम्म ग्रामघाटक चोर हो भनी शीर काट्न लगाउँदा; डकैती गर्ने चोर हो भनी शीर काट्न लगाउँदा व्यभिचारी हो भनी; शीर काट्न लगाउँदा, जाति रगत बग्छ त्यो नै बढी हुन्छ; यी चार महा समुद्रको पानी होइन ।

यो कसरी भएको ? भिक्षुहरू, संसार अनादि छ । अविद्या र नीवरणको श्रोतमा बग्दै यस संसार चक्रमा घुमिरहेको प्राणीको आरम्भ कहिलेदेखि भयो, यो थाहा पाउन सकिन्न ।

विपयोगा कन्दन्तानं रोदन्तानं अस्सुपस्सन्दं पग्घरितं,
एतदेव बहुतरं न त्वेव चतुसु महासमुद्देषु उदकं ।

तं किं मञ्जथ भिक्खवे ? कतमन्नुखो बहुतरं
यं वा वो इमिना दीघेन अध्दुना सन्धावतं संसरतं
सीसच्छिन्नानं लोहितं पस्सन्दं पग्घरितं, एतदेव
बहुतरं यं वा चतुसु महासमुद्देषु उदकन्ति ?

दीघरत्तां वो भिक्खवे, “चोरा गामघातका”
ति गहेत्वा सीसच्छिन्नानं लोहितं पस्सन्दं पग्घरितं,
एतदेव बहुतरं न त्वेव चतुसु महासमुद्देषु उदकं ।
दीघरत्तां वो भिक्खवे, “चोरा परिपन्थका” ति
गहेत्वा...; “चोरा पारदारिका” ति गहेत्वा सीसच्छि-
न्नानं लोहितं पस्सन्दं पग्घरितं, एतदेव बहुतरं न त्वेव
चतुसु महासमुद्देषु उदकं ।

तं किस्स हेतु ? अनमतग्गोयं भिक्खवे,
संसारो, पुब्बा कोटि न पञ्जायति अविज्जा नीवर-
णाणं सत्तानं तण्हासंयोजनानं सन्धावतं संसरतं ।

एवं दीघरत्तां खो भिक्खवे, दुक्खं पच्चनुभूतं,
तिब्बं पच्चनुभूतं, व्यसनं पच्चनुभूतं, कटसि वड्ढिता
यावञ्चिदं भिक्खवे, अलमेव सब्बसङ्घारेसु निब्बिन्दितुं
अलं विरज्जितुं अलं विमुच्चितुन्ति ।

(११)

यसरी, भिक्षुहरू, दीर्घ समयसम्म दुःखको अनुभव
गन्थौ; तीव्र दुःखको अनुभव गन्थौ; ठूल-ठूला हानि सह्यौ;
कति मसान भूमि भन्थौ; अब भिक्षुहरू, सबै संस्कारलाई
छोड; बैराग्य होऊ र मुक्ति प्राप्त गर ।

दुःख-समुदयं अरिय-सच्चं

कतमञ्च भिक्खभे, दुःख-समुदयं अरियसच्चं ?
या यं तण्हा पोनोभविका नन्दिरागसहगता तत्र
तत्राभिनन्दिनी, सेय्यथीदंका- मतण्हा, भवतण्हा,
विभवतण्हा । १

साखो पनेसा भिक्खवे, तण्हा कत्थ उप्पज्ज-
माना उप्पज्जति, कत्थ निविसमाना निविसति ?

यं लोके पियरूपं सातरूपं एत्थेसा तण्हा
उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना
निविसति ।

किञ्च लोके पियरूपं सातरूपं ?

चक्खुं लोके पियरूपं सातरूपं एत्थेसा तण्हा
उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना निविसति ।

सोतं लोके..... निविसति ।

घाणं लोके..... निविसति ।

जिह्वा लोके..... निविसति ।

१. मज्झिम निकाय (महाहत्थिपदोपम सुत्त)

२. दुःख समुदय आर्य-सत्य

भिक्षुहरू, दुःख समुदय (उत्पन्न हुने) आर्य-सत्य के हो ? जो फेरि फेरि जन्म लिनुको कारण हो; जो लोभ तथा राग युक्त छ; जसले जहि तहि आदन्द लिन्छ; यो त्यही तृष्णा हो- जस्तो कि काम-तृष्णा, भव-तृष्णा तथा विभव-तृष्णा । यही तृष्णा नै दुःख समुदय (दुःख उत्पन्न हुने) आर्य-सत्य हो ।

भिक्षुहरू, तृष्णा उत्पन्न हुँदा कहाँ उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा कहाँ स्थित हुन्छ ?

यस लोकमा मन पर्ने, मजा आउने जुन स्वभाव छ- यसैमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

(सङ्घार) लोकमा मन पर्ने, मजा आउने स्वभाव के हो ?

लोकमा चक्षु मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा ती तीन तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा

काया लोके..... निविसति ।

मनो लोके..... निविसति ।^१

रूपं लोके पियरूपं सातरूपं एत्थेसा तण्हा
उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थेसा तण्हा निविसमाना
निविसति ।

सद्दो लोके..... निविसति ।

गन्धो लोके..... निविसति ।

रसो लोके..... निविसति ।

फोट्टुब्बो लोके..... निविसति ।

धम्मो लोके..... निविसति ।

चक्खु-विञ्जाणं लोके पियरूपं सातरूपं
एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थेसा तण्हा
निविसमाना निविसति ।

सोत-विञ्जाणं लोके..... निविसति ।

घाण-विञ्जाणं लोके..... निविसति ।

जिह्वा-विञ्जाणं लोके..... निविसति ।

काय-विञ्जाणं लोके..... निविसति ।

मनो-विञ्जाणं लोके..... निविसति ।

१. दीघ निकाय (महासतिपट्टान सुत्त)

स्थित हुन्छ । लोकमा श्रोत...; लोकमा घ्राण...; लोकमा जिह्वा...; लोकमा काय...; लोकमा...मन; मन पर्ने मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

लोकमा रूप...; शब्द...; गन्ध...; रस...; स्पर्श...; लोकमा धर्म मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

लोकमा चक्षु-विज्ञान...; श्रोत-विज्ञान...; घ्राण-विज्ञान...; जिह्वा-विज्ञान...; काय-विज्ञान...; मनो-विज्ञान मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

लोकमा चक्षु-स्पर्श...; श्रोत-स्पर्श...; घ्राण-स्पर्श...; जिह्वा-स्पर्श...; काय-स्पर्श...; मनो-स्पर्श मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

लोकमा चक्षु-स्पर्श वेदना...; श्रोत-स्पर्श वेदना...; घ्राण-स्पर्श वेदना...; जिह्वा-स्पर्श वेदना...; काय-स्पर्श वेदना...; मनो-स्पर्श वेदना मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ ।

चक्खु-सम्फस्सो लोके पियरूपं सातरूपं
एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थेसा तण्हा
निविसमाना निविसति ।

सोत-सम्फस्सो लोके..... निविसति ।

घाण-सम्फस्सो लोके..... निविसति ।

जिह्वा-सम्फस्सो लोके..... निविसति ।

काय-सम्फस्सो लोके..... निविसति ।

मनो-सम्फस्सो लोके..... निविसति ।

चक्खुसम्फस्सजा वेदना, सोतसम्फस्सजा
वेदना, घाणसम्फस्सजा वेदना, जिह्वासम्फस्सजा
वेदना, कायसम्फस्सजा वेदना, मनोसम्फस्सजा वेदना
लोके पियरूपा सातरूपा, एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना
उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना निविसति ।

रूप-सञ्जा, सद्द-सञ्जा, गन्ध-सञ्जा, रस-
सञ्जा, फोटुब्ब-सञ्जा, धम्म-सञ्जा, लोके पियरूपा
सातरूपा, एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थ
निविसमाना निविसति ।

रूपसञ्चेतना, सद्दसञ्चेतना, गन्धसञ्चेतना,
रससञ्चेतना, फोटुब्बसञ्चेतना, धम्मसञ्चेतना, लोके
पियरूपा सातरूपा, एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना

यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

लोकमा रूप-संज्ञा...; शब्द-संज्ञा...; गन्ध-संज्ञा...; रस-संज्ञा...; स्पर्श-संज्ञा...; धर्म-संज्ञा मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

लोकमा रूप-संचितता...; शब्द-संचितता...; गन्ध-संचितता...; रस-संचितता...; स्पर्श-संचितता...; धर्म-संचितता मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

लोकमा रूप-तृष्णा...; शब्द-तृष्णा...; गन्ध-तृष्णा...; रस-तृष्णा...; स्पर्श-तृष्णा...; धर्म-तृष्णा मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

लोकमा रूप-वितर्क...; शब्द-वितर्क...; गन्ध-वितर्क...; रस-वितर्क...; स्पर्श-वितर्क...; धर्म-वितर्क मन पर्ने, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ ।

उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना निविसति ।

रूपतण्हा लोके..... सद्वतण्हा लोके..... गन्ध-
तण्हा लोके..... रसतण्हा लोके..... फोट्टुब्बतण्हा
लोके..... धम्मतण्हा लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा
तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना
निविसति ।

रूपवितक्को, सद्वितक्को, गन्धवितक्क,
रसवितक्को, फोट्टुब्बवितक्को, धम्मवितक्को, लोके
पियरूपो सातरूपो, एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना
उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना निविसति ।

रूपविचारो, सद्विचारो, गन्धविचारो, रस-
विचारो, फोट्टुब्बविचारो, धम्मविचारो, लोके पियरूपो
सातरूपो, एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति,
एत्थ निविसमाना निविसति । इदं वुच्चति भिक्खवे,
दुक्ख समुदयं अरियसच्चं ।^१

चक्खुना रूपं दिस्वा पियरूपे रूपे सारज्जति,
अप्पियरूपे रूपे व्यापज्जति, सोतेन सद्वं सुत्वा,
घाणेनं गन्धं घायित्वा.....जिह्वाय रसं सायित्वा.....

१. मज्झिम निकाय (महातण्हासंखय सुत्त)

लोकमा रूप-विचार...; शब्द-विचार...; गन्ध-विचार; रस-विचार...; स्पर्श-विचार...; धर्म-विचार मन परे, मजा आउने स्वभावको छ । यसमा तृष्णा उत्पन्न हुँदा उत्पन्न हुन्छ; स्थित हुँदा स्थित हुन्छ । यसैलाई भिक्षुहरू, दुःख समुदय आर्य-सत्य भनिन्छ ।

मानिसले आफ्नो आँखाले रूप देख्छ (हेर्छ) । मन परे त्यसमा आसक्त हुन्छ; मन परेन भने त्यसबाट टाढा रहन्छ । कानले शब्द सुन्छ । मन परे त्यसमा आसक्त हुन्छ; मन नपरे त्यसबाट टाढा रहन्छ । नाकले गन्ध सुँच्छ । मन परे त्यसमा आसक्त हुन्छ । मन नपरे त्यसबाट टाढा रहन्छ । जिब्रोले स्वाद लिन्छ । मन परे त्यसमा आसक्त हुन्छ; मन नपरे त्यसबाट टाढा रहन्छ । शरीरले स्पर्श गर्छ । मन परे त्यसमा आसक्त हुन्छ; मन नपरे त्यसबाट टाढा रहन्छ । मनले मनको विषय (धर्म) मा चिन्तन गर्छ । मन परे त्यसमा आसक्त हुन्छ; मन नपरे त्यसबाट टाढा रहन्छ ।

यस प्रकार आसक्त हुने अथवा टाढा रहने; जुन सुख, दुःख वा अदुःख-असुख जुनसुकै प्रकारको वेदनाको अनुभव गर्दछ; त्यस वेदनामा उसले आनन्द लिन्छ; प्रशंसा गर्छ र त्यसलाई अपनाउँछ । (वेदनालाई आफ्नो बनाउँछ) । जसले त्यस वेदनामा आनन्द लिन्छ; त्यस वेदनालाई प्रशंसा गर्छ,

कायेन फोट्टुब्बं फुसित्वा.....मनसा धम्मं विञ्जाय
पियरूपे धम्मे सारज्जति, अपियरूपे धम्मे व्याप्प-
ज्जति ।

एवं अनुरोधविरोधसमापन्नो यं किञ्चि वेदनं
वेदेति सुखं वा दुःखं वा अदुःखमसुखं वा, सो तं वेदनं
अभिनन्दति अभिवदति अज्जोसाय तिट्ठति । तस्स तं
वेदनं अभिनन्दतो अभिवदतो अज्जोसाय तिट्ठतो उपज्ज-
ति नन्दी; या वेदनासु नन्दी तदुपदानं, तस्स उपादान-
पच्चया भवो, भवपच्चया जाति, जातिपच्चया जरा-
मरण-सोक-परिदेव-दुःख-दोमनस्सूपायासा सम्भवन्ति ।
एवमेतस्स केवलस्स दुःखवखन्धस्स समुदयो होति ।^१

पुन च परं, भिक्खवे, कामहेतु कामनिदानं
कामाधिकरणं कामानमेवहेतु राजानोपि राजूहि
विवदन्ति, खत्तियापि खत्तियेहि विवदन्ति, ब्राह्मणापि
ब्राह्मणेहि विवदन्ति, गहपतोपि गहपतीहि विवदन्ति,
मातापि पुत्तेन विवदति, पुत्तोपि मातरा विवदति,
पितापि पुत्तेन विवदति, पुत्तोपि पितरा विवदति,
भातापि भातरा विवदति, भातापि भगिनिया

१. मज्झिम निकाय (महातण्हा संख्य सुत्त)

अपनाउँछ । त्यसमा राग उत्पन्न हुन्छ । अथवा वेदनामा जुन राग हो; त्यही उपादान हो । जहाँ उपादान हुन्छ, त्यहाँ भव हुन्छ । जहाँ भव हुन्छ त्यहाँ जन्म हुन्छ । जहाँ जन्म हुन्छ; त्यहाँ वृद्ध हुनु, मर्नु, शोक गर्नु, विलाप गर्नु, दुःखित हुनु, चिन्तित हुनु, उपायास हुनु— यी सबै दुःख हुन् । यस प्रकार सारा का सारा दुःख उत्पन्न हुन्छ ।

फेरि भिक्षुहरू, कामना (तृष्णा) को हेतुले, कामना उत्पन्न हुनाको कारणले, कामनालाई बचाउनको निमित्त, कामना कै कारणले राजा राजासँग क्गडा गर्छ; क्षत्री क्षत्रीसँग क्गडा गर्छ; ब्राह्मण ब्राह्मणसँग क्गडा गर्छ वैश्य वैश्यसँग क्गडा गर्छ; आमा छोरासँग क्गडा गर्छिन्, छोरा आमासँग क्गडा गर्छ; छोरा बाबुसँग क्गडा गर्छ; भाइ भाइसँग क्गडा गर्छ; भाइ बहिनीसँग क्गडा गर्छ; बहिनी भाइसँग क्गडा गर्छिन्; साथी साथीसँग क्गडा गर्छ । यस प्रकार क्गडा गर्दा गर्दै आपसमा मुक्का मुक्की चलाउँछन्; लट्टीले पिट्छन्; शस्त्रले प्रहार गर्छन् । यसो गर्दा उनीहरू मर्छन् वा मरणान्त दुःख पाउँछन् ।

फेरि भिक्षुहरू, कामनाको हेतुले, कामना उत्पन्न हुनाको कारणले कामनालाई बचाउनको निमित्त, कामना कै कारणले मानिसहरूले घरहरू फोड्छन्; लुट्छन्; सबै

विवदति, भगनीपि भातरा विवदति, सहायोपि सहायेन विवदति । ते तत्थ कलहविग्गह-विवादापन्ना अञ्जमञ्जं पाणीहिपि उपक्कमन्ति, दण्डेहिपि उपक्कमन्ति, सत्थेहिपि उपक्कमन्ति । ते तत्थ मरणम्पि निगच्छन्ति, मरणमत्तम्पि दुक्खं ।

पुन च परं, भिक्खवे, कामहेतु कामनिदानं कामाधिकरणं कामानमेवहेतु सन्धिम्पि छिन्दन्ति, निल्लोपम्पि हरन्ति, एकागारिकम्पि करोन्ति, परिपन्थेपि तिट्ठन्ति, परदारम्पि गच्छन्ति, तमेनं राजानं गहेत्वा विविधा कम्मकरणा कारेन्ति— कसाहिपि तालेन्ति, वेत्तेहिपि तालेन्ति, अद्धदण्डकेहिपि तालेन्ति, हत्थम्पि छिन्दति, पादम्पि छिन्दन्ति, हत्थपादम्पि छिन्दन्ति, सुनखेहिपि खादापेन्ति, जीवन्तम्पि सुले उत्तासेन्ति, असिनापि सीसं छिन्दन्ति, ते तत्थ मरणम्पि निगच्छन्ति, मरणमत्तम्पि दुक्खं ।

पुन च परं, भिक्खवे, कामहेतु कामनिदानं कामाधिकरणं कामानमेवहेतु कायेन दुच्चरितं चरन्ति, वाचाय दुच्चरितं चरन्ति, मनसा दुच्चरितं चरन्ति; ते कायेन दुच्चरितं चरित्वा, वाचाय दुच्चरितं चरित्वा, मनसा दुच्चरितं चरित्वा, कायस्स

घरहरू खालि गरिदिन्छन्; बाटो रोकी दिन्छन्; अर्काको स्वास्नीहरू माथि जबरजस्ति गर्दछन् । यस्ता मानिसहरूलाई राजाले समात्न लगाई अनेक प्रकारका सजाय दिन्छन्; कोडाले हान्न लगाउँछन्; बेतले पिट्न लगाउँछन्; डण्डीले पिट्न लगाउँछन्; हात काटिदिन्छन्; खुट्टा काटिदिन्छन्; हाट-खुट्टा दुवै काटिदिन्छन्; कुकुरले टोकन लगाउँछन्; जीउँदै सूलीमा चढाई दिन्छन्; तरवारले शिर काटिदिन्छन् । यसो गर्नाले तिनीहरू मर्छन् वा मरणान्त दुःख पाउँछन् ।

फेरि भिक्षुहरू, कामना कै हेतुले, कामना उत्पन्न हुनाको कारणले, कामनालाई बचाउनको निमित्त, कामना कै कारणले मानिसहरू शरीरले दुष्कर्म गर्छन्; वचनले दुष्कर्म गर्छन्; मनले दुष्कर्म गर्छन् । शरीर, वचन तथा मनले दुष्कर्म गरेकोले मृत्यु पछि अपाय दुर्गति, विनिपात नरकमा पतन हुन्छन् ।

Dhamma.Digital

“आकाश, समुद्र पर्वतको गुफामा,
अथवा विश्वको जुनसुकै स्थानमा;
लुकेर बस्दा पनि हुँदैन मुक्त,
आफूले गरेको पाप कर्मबाट ।”

यस्तो सयम आउँछ जब यो महासमुद्र डढेर जान्छ;
सुकेर जान्छ; रहँदैन । तर भिक्षुहरू, “अविद्या-नीवरण र

भेदा परंमरणा अपायं दुर्गतिं विनिपातं निरयं
उप्पज्जन्ति ।^१

“न अन्तलिवखे न समुद्दमज्जे
न पब्बतानं विवरं पविस्स
न विज्जति सो जगतिप्पदेसो
यत्थट्ठितो मुञ्चेय्य पापकम्मा ति ॥२”

होति सो भिक्खवे, समयो, यं महासमुद्दो
ड्यहति, विसुस्सति, न भवति । नत्वेवाहं भिक्खवे,
“अविज्जानीवरणानं सत्तानं तण्हासंयोजनानं सन्धावतं
संसरतं दुक्खस्स अन्तकिरियं वदामि ।”

होति सो भिक्खवे, समयो, यं महापठवी
ड्यहति, विनस्सति, न भवति । नत्वेवाहं भिक्खवे,
“अविज्जानीवरणानं सत्तानं तण्हासंयोजनानं सन्धावतं
संसरतं दुक्खस्स अन्तकिरियं वदामि” ।^३

१. मज्झिम निकाय (महादुक्खखन्ध सुत्त)

२. धम्मपद ६.१२

३. संयुक्त निकाय २१.१०

(४५)

तृष्णाको संयोजनबाट सन्धावन गर्ने, संसरण गर्ने सत्वको दुःख अन्त हुँदैन” भनी म भन्दछु ।

यस्तो समय आउँछ जब यो महा पृथ्वी जलेर जान्छ; विनाश भएर जान्छ, रहँदैन । तर भिक्षुहरू, “अविद्या-नीवरण र तृष्णाको संयोजनबाट सन्धावन गर्ने, संसरण गर्ने सत्वको दुःख अन्त हुँदैन” भनी म भन्दछु ।

दुःखनिरोधं अरियसच्चं

कतमं च भिक्खवे, दुःखनिरोधं अरियसच्चं ?
यो तस्सायेव तण्हाय असेसविरागनिरोधो चागो
पटिनिस्सग्गो मुत्ति अनालयो ।

सा खो पनेसा भिक्खवे, तण्हा कत्थ पहीय-
माना पहीयति, कत्थ निरुज्जमाना निरुज्जति ? यं
लोके पियरूपं, सातरूपं, एत्थेसा तण्हा पहीयमाना
पहीयति, एत्थ निरुज्जमाना निरुज्जति ।१

ये केच्चि भिक्खवे, अनागतमद्धानं समणा वा
ब्राह्मणा वा यं लोके पियरूपं सातरूपं तं अनिच्चतो
दक्खन्ति, दुःखतो दक्खन्ति, रोगतो दक्खन्ति
भयतो दक्खन्ति तं तण्हं पजहिस्सन्ति ।२

यो च खो भिक्खवे, रूपस्स निरोधो, वूपसमो,
अत्थंगमो, दुःखस्सेसो निरोधो, रोगानं वूपसमो,
जरामरणस्स अत्थंगमो । यो वेदनाय निरोधो, यो

१. दीघ निकाय; (महासतिपट्टान सुत्त)

२. संयुक्त निकाय १२.७

३. दुःख निरोध आर्य-सत्य

भिक्षुहरू, दुःख निरोध आर्य-सत्य के हो ? तृष्णाबाट विल्कुल विराग हुनु; तृष्णालाई निरोध गर्नु; यसलाई त्याग गर्नु; परित्याग गर्नु; यसबाट मुक्त हुनु; अनाशक्त हुनु- यही दुःख निरोध गर्ने आर्य-सत्य हो ।

भिक्षुहरू, यो तृष्णा कसरी प्रहीण हुँदा प्रहीण हुन्छ; निरोध हुँदा निरोध हुन्छ ? यस लोकमा मन पर्ने, मजा आउने जुन स्वभाव छ; त्यसमा तृष्णा प्रहीण हुँदा प्रहीण हुन्छ; निरोध हुँदा निरोध हुन्छ ।

भिक्षुहरू, यस लोकमा मन पर्ने, मजा आउने जुन स्वभाव छ; त्यो चाहे पहिलेको होस् वा अहिलेको होस् वा पछिको होस् । कोही श्रमण वा वाह्यणले त्यो स्वभाव 'अनित्य' भनी देख्दछ; 'दुःख' भनी देख्दछ; 'भय' भनी देख्दछ; उसले त्यस तृष्णालाई त्याग्दछ ।

भिक्षुहरू, रूपको निरोध हुनु, उपशमन हुनु, अन्त हुनु नै दुःखको निरोध हुनु हो; रोगको उपशमन हुनु हो; जरा-मरणको अन्त हुनु हो । यो जुन वेदनाको निरोध हो,

सञ्जाय निरोधो, यो संखारानं निरोधो, यो विञ्जा-
णस्स निरोधो वूपसमो, अत्थंगमो, दुक्खस्सेसो
निरोधो, रोगानं वूपसमो, जरामरणस्स अत्थंगमो ।^१

तण्हाय असेसविरागनिरोधा उपादाननिरोधो,
उपादान निरोधा भवनिरोधो, भवनिरोधा जाति-
निरोधो, जातिनिरोधा जरा-मरण-सोक-परिदेव-
दुक्ख-दोमनस्स-उपायासा-निरुज्जन्ति । एवमेतस्स केव-
लस्स दुक्खक्खन्धस्स निरोधो होति ।^२

एतं सन्तं, एतं पणीतं, यदिदं सब्बसङ्गा-
रसमथो, सब्बबूधि पटिनिस्सग्गो, तण्हक्खयो, विरागो,
निरोधो, निब्बानन्ति ।^३

रत्तो पन भिक्खवे, रागेन...दुट्ठो, दोसेन...
मूल्हो, मोहेन अभिभूतो परियादिन्नचित्तो अत्तव्याबा-
धायपि चेतeti, परव्याबाधायपि चेतeti, उभयव्याबा-
धायपि चेतeti, चेतसिकम्पि दुक्खं दोमनस्सं
पटिसंवेदेति । मोहे पहीणे नेव अत्तव्याबाधायपि
चेतेति, न परव्यावाधायति चेतeti, न उभयव्याबाधा-

१. संयुक्त निकाय १२.३

२. इतिवुत्तकं ६-६

३. अंगुत्तर निकाय ३-३२

संज्ञाको निरोध हो, संस्कारको निरोध हो, तथा विज्ञानको निरोध हो, उपशमन हो, अन्त हुनु हो— यही नै दुःख निरोध हो; रोगको उपशमन हो; जरा-मरणको अन्त हो ।

तृष्णा संपूर्णतः निरोध भएमा उपादान निरोध हुन्छ । उपादानको निरोधबाट भव (संसार) को निरोध हुन्छ । भव निरोध भएपछि जन्मनु, बुढो हुनु, मर्नु, शोक गर्नु, विलाप गर्नु, दुःखित हुनु, दौर्मनस्य हुनु, उपायास हुनु— यी सबैको निरोध हुन्छ । यस प्रकारले समस्त दुःख-स्कन्धको निरोध हुन्छ ।

यही शान्ति हो; यही प्रणीत छ; जसबाट सबै संसारको नाश, सबै चित्तमलको त्याग, तृष्णाको क्षय, विराग-स्वरूप, निरोध-स्वरूप निर्वाण हो ।

भिक्षुहरू, जसको हृदय रागमा लिप्त छ; द्वेषले दुषित छ; मोहले मुढ छ; उसले आफू विग्रने कुरा सोच्दछ र अरूलाई बिगाने कुरा सोच्दछ र अथवा दुबै पक्षलाई बिगाने कुरा सोच्दछ भने उसको मानसिक दुःख तथा चिन्ता रही रहन्छ । तर, जब मानिसको हृदय राग, द्वेष र मोहबाट मुक्त हुन्छ, त्यसले न आफू विग्रने सोच्दछ न अरूलाई बिगाने सोच्दछ, न दुबै पक्षलाई बिगाने सोच्दछ; (यसो गर्दा) उसलाई मानसिक दुःख तथा चिन्ता हुँदैन । यस किसिमले मानिसले जीवनकालमा नै निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ,

यपि चेतैति, न चेतसिकम्पि दुक्खं दोमनस्स
पटिसंवेदेति । एवं खो भिक्खवे, संदिट्टिकं निब्बानं
होति अकालिकं एहिपस्सिकं ओपनेय्यिकं पच्चत्तां
वेदितब्बं विञ्जूहीति ।

नेक्खम्मं अधिमुत्तस्स
पविवेकञ्च चेतसो
अब्बापज्झाधिमुत्तस्स
उपादानक्खयस्स च
तस्स सस्माविमुत्तस्स
सन्तचित्तस्स भिक्खुनो
कतस्स पटिचयो नत्थि
करणीयं न विज्जति ॥
सेलो यथा एरुघनो
वातेन न समीरति
एवं रूपा रसा सद्दा
गन्धा फस्सा च केवला

अत्थि भिक्खवे, तदायतनं, यत्थ नेव पठवी,
न आपो, न तेजो, न वायो, न आकासानञ्चयतनं, न
विञ्जाणञ्चायतनं, न अकिञ्चञ्जायतनं, न नेवसञ्जा-

जसको समय सीमित छैन अर्थात् समय नबित्दै फल प्राप्त गर्न सकिन्छ; अरूलाई बोलाएर देखाउन सकिन्छ; जसले माथि उठाइ (जसले निर्वाणतिर लगिन्छ) दिन्छ; जसलाई प्रत्येक बुद्धिमान व्यक्तिले स्वयं प्रत्यक्ष प्राप्त गर्न सक्छ ।

जब भिक्षुको चित्त शान्त हुन्छ; सब बन्धनबाट मुक्त हुन्छ; उसको गर्नु पर्ने काम केही बाँकी रहँदैन; उसले गरेको काममा केही पनि पश्चाताप हुँदैन । जसरी हुङ्गाको चट्टानलाई हावाले रत्तिभर पनि हल्लाउन सक्तेन; त्यसरी नै रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श तथा अनुकूल वा प्रतिकूल विषय छन्; त्यसबाट (स्थित प्रज्ञ) स्थिर-चित्त भएको भिक्षुलाई देग पनि चलाउन सक्तेन । ऊ स्थिर चित्त हुन्छ । मुक्त हुन्छ । ऊ उसकै बशमा हुन्छ ।

भिक्षुहरू, यस्तो आयतन छ— जहाँ न पृथ्वी छ; न पानी छ; न अग्नि छ; न वायु छ; न आकाश-आयतन छ; न विज्ञान-आयतन छ; न अकिञ्चन-आयतन छ; न नेव संज्ञा-नसंज्ञा-आयतन छ; न यो लोक छ; न परलोक छ; न सूर्य छ; न चन्द्र छ। भिक्षुहरू, न त्यहाँ जान सकिन्छ; न आउन सकिन्छ; न रहन सकिन्छ; न उत्पन्न नै हुन्छ; त्यो आधार-रहित, संसरण रहित, आलम्बन रहित छ । यही नै दुःखको अन्त हो ।

भिक्षुहरू, जात (उत्पन्न) को अभाव छ; भूतको अभाव छ; कृतको अभाव छ; संस्कृतको अभाव छ । यदि भिक्षुहरू, जातको अभाव नभएको भए; भूतको अभाव

नासञ्जायतनं, नायं लोको, न परं लोको, न उभो
चन्दिमसुरिया— तदहं भिक्खवे, नेव आगतिं वदामि, न
गतिं, न ठितिं, न चुतिं, न उप्पत्तिं अप्पत्तिट्ठं अप्पवत्तं
अनारम्मणमेवेतं, एसेव अन्तो दुक्खस्स ।^१

अत्थि भिक्खवे, अजातं, अभूतं, अकतं,
असङ्गतं । नो चे तं भिक्खवे, अभविस्स अजातं,
अभूतं, अकतं, असङ्गतं, नयिदं जातस्स कतस्स
असङ्गतस्स निस्सरणं पञ्जायेय । यस्मा च खो
भिक्खवे, अत्थि अजातं, अभूतं, अकतं, असङ्गतं,
तस्मा जातस्स, भूतस्स, कतस्स, सङ्गतस्स, निस्सरणं
पञ्जायतीति ।^२

-
१. उदान ८-६
 २. इतिवुत्तक २-२-६

(५३)

नभएको भए; जात, भूत, कृत, संस्कृतबाट मुक्ति देखाउन
सक्तैनथ्यो । तर भिक्षुहरू, जातको अभाव, भूतको अभाव,
कृतको अभाव, संस्कृतको अभाव भएकोले नै जात, भूत, कृत,
संस्कृतबाट मुक्ति देखाउन सक्यो ।

दुःखनिरोधगामिनी पटिपदा अरियसच्चं

कतमं च भिक्खवे ! दुःख निरोधगामिनी पटिपदा अरियसच्चं ?

यो चायं कामेसु कामसुखल्लिकानुयोगो हीनो गम्मो पोथुज्जनिको अनरियो अनत्थसंहितो, यो चायं अत्तकिलमथानुयोगो दुःखो अनरियो अनत्थसंहितो एते ते उभो अन्ते अनुपगम्म मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसंबुद्धा चक्खुकरणी ज्ञाणकरणी उप-समाय अभिञ्जाय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति ।^१

अयमेव अरियो अट्टङ्गिको मग्गो दुःखनिरोध-गामिनी पटिपदा सेय्यथीदं—

१. सम्मा दिट्ठि	}	(क) पञ्जा
२. सम्मा संकप्प		
३. सम्मा वाचा	}	(ख) सीलं
४. सम्मा कम्मन्तो		
५. सम्मा आजीवो		

१. संयुक्त निकाय

४. दुःख निरोध गामिना प्रतिपदा आर्य-सत्य

भिक्षुहरू, दुःख निरोधको मार्ग तिर लैजाने आर्य-सत्य के हो ?

काम-वस्तुमा छन्दराग नामक क्लेश-कामले युक्त सुखको बार-बार भोग गर्नु; जुन हीन, ग्राम्य, अशिष्ट, अनार्य, अनर्थपूर्ण छ र जुन आफ्नो शरीरलाई व्यर्थ क्लेश दिने; दुःखमय अनार्य, अनर्थकर छ । यी दुबै अन्तलाई छोडी तथागतले मध्यम-मार्गको ज्ञान प्राप्त गर्नु भएको छ; जसले आँखा खोलि दिन्छ; ज्ञान दिन्छ; जुन शास्तिको निमित्त, अभिज्ञाको निमित्त, बोधिको निमित्त, निर्वाणको निमित्त हो ।

दुःख निरोधको मार्गतिर लैजाने आठ आर्य-मार्ग छन् । ती हुन्—

१. सम्यक्-दृष्टि	} प्रज्ञा
२. सम्यक्-संकल्प	
३. सम्यक्-वचन	} शील
४. सम्यक्-कर्मन्तु	
५. सम्यक्-आजीविका	

६. सम्मा वायामो
 ७. सम्मा सति
 ८. सम्मा समाधि
- (ग) समाधि

“एसोव मग्गो नत्थञ्जो
 दस्सनस्स विसुद्धिया
 एतम्हि तुम्हे पटिपन्ना
 दुक्खस्सन्तं करिस्सथ ।”^१

“अत्तदीपा भवथ भिक्खवे, अत्तसरणा
 अनञ्जसरणा ।”^२

“तुम्हेहि किच्चं आतप्पं
 अक्खातारो तथागता ।”^३

ओदहथ भिक्खवे, सोतं, अमतमधिगतं, अहं
 अनूसास्सामि, अहं धम्मं देसेमि, यथानुसिट्ठं तथा
 पटिपज्जमाना न च्चिरस्सेव यस्सत्थाय कुलपुत्ता
 सम्मदेव अगारस्सा अनगारियं पब्बजन्ति तदनुत्तरं
 ब्रह्मचरियं दिट्ठेव धम्मे सयं अभिञ्जा सच्छिक्त्वा
 उपसम्पज्ज विहरिस्सथ ।^४

१. धम्मपद २०-२

२. दीघनिकाय, महापरिनिब्बान सुत्त

३. धम्मपद २०-४

४. मज्झिम निकाय, पासरासि सुत्त

६. सम्यक्-व्यायाम }
७. सम्यक्-स्मृति } समाधि
८. सम्यक्-समाधि }

“विशुद्धि दर्शनको लागि,
यही एक मात्र मार्ग हो;
अरु कुनै मार्ग छैन ।
यस मार्गको अनुशरण गरेमा,
तिमीले दुःख अन्त गर्ने छौ ।”

भिक्षुहरू,

“आपनो द्वीप आफै बन,
आपनै शरणमा जाऊ,
अरुको शरणमा होइन ।”

“काम तिमीले नै गर्नु पर्छ,
तपस्या तिमीले नै गर्नु पर्छ,
तथागतले त केवल मार्ग दर्शाउनु हुन्छ ।”

भिक्षुहरू, ध्यान देऊ, अमृत पाइरहेछ । मैले तिमी-
हरूलाई सिकाउँछु । धर्मोपदेश दिन्छु । मैले भने जस्तै
तिमीहरूले त्यसको अनुकूल आचरण गरी जुन लक्ष्य प्राप्तिको
निमित्त कुल-पुत्रहरू घर-बार छोडी प्रब्रजित हुन्छन्; त्यस
अनुत्तर ब्रह्मचर्यको तुरन्तै, यही जन्ममा अनुभव गरी साक्षा-
त्कार गरी जीवन व्यतीत गर ।

सम्मादिट्ठि

कतमा च भिक्खवे, सम्मादिट्ठि ? यतो खो भिक्खवे, अरियसावको अकुसलञ्च पजानाति, अकुसलमूलञ्च पजानाति, कुसलञ्च पजानाति, कुसलमूलञ्च पजानाति, एत्तावतापि खो भिक्खवे, अरियसावको सम्मादिट्ठि होति उजुगतास्स दिट्ठि, धम्मो अवेच्चप्पसादेन समन्नागतो, आगतो इमं सद्धम्मं ।

कतमञ्च भिक्खवे अकुसलं ?

१. पाणातिपातो अकुसलं
 २. अदिन्नादानं अकुसलं
 ३. कामेसु मिच्छाचारो अकुसलं
- } (काय कम्मं)
४. मुसावादो अकुसलं
 ५. पिसुणाय वाचाय अकुसलं
 ६. फरुसाय वाचाय अकुसलं
 ७. सम्फप्पलापा अकुसलं
- } (वची कम्मं)

१. सम्यक्-दृष्टि

भिक्षुहरू, सम्यक्-दृष्टि के हो ?

भिक्षुहरू, जब आर्य श्रावकले अकुशललाई चिन्दछ; अकुशलको मूल कारणलाई चिन्दछ । कुशललाई चिन्दछ; कुशलको मूल कारणलाई चिन्दछ । त्यसवेला उसमा 'सम्यक्-दृष्टि' हुन्छ वा सोको दृष्टि हुन्छ । त्यसवेला यस धर्ममा उसको अचल श्रद्धा हुन्छ ! ऊ यस धर्ममा आएको हुन्छ ।

भिक्षुहरू, अकुशल के के हुन् ?

१. जीव-हिंसा गर्नु अकुशल हो ।	} शरीरले गर्ने काम
२. चोरी गर्नु अकुशल हो ।	
३. काम-भोग सम्बन्धी मिथ्याचार अकुशल हो	
४. फुठो बोल्नु अकुशल हो ।	} वचनले गर्ने काम
५. चुगली गर्नु अकुशल हो ।	
६. कडा शब्द प्रयोग गर्नु अकुशल हो ।	
७. नचाहिंदो गफ गर्नु अकुशल हो ।	

८. अभिज्झा अकुसलं
९. व्यापादो अकुसलं
१०. मिच्छादिट्ठि अकुसलं
- } (मनो कम्मं)

कतमञ्च भिक्खवे अकुसलमूलं ? लोभो
अकुसलमूलं, दोसो अकुसलमूलं, मोहो अकुसलमूलं । १

कतमञ्च भिक्खवे कुसलं ?

१. पाणातिपाता वेरमणी कुसलं
२. अदिन्नादाना वेरमणी कुसलं
३. कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी कुसलं
- } (काय कम्मं)

४. मुसावादा वेरमणी कुसलं
५. पिसुणाय वाचाय वेरमणी कुसलं
६. फरुसाय वाचाय वेरमणी कुसलं
७. सम्फप्पलापो वेरमणी कुसलं
- } (वची कम्मं)

८. अनभिज्झा कुसलं
९. अव्यापादो कुसलं
१०. सम्मादिट्ठि कुसलं
- } (मनो कम्मं)

कतमञ्च भिक्खवे, कुसलमूलं ?

-
१. मज्झिम निकाय, सम्मादिट्ठि सुत्त

८. लोभ गर्नु अकुशल हो ।
 ९. क्रोध गर्नु अकुशल हो ।
 ८. मिथ्या-दृष्टि अकुशल हो ।

} मनले गर्ने काम

भिक्षुहरू, अकुशलको मूल कारण के के हुन् ?
 अकुशलको मूल कारण लोभ हो । अकुशलको मूल कारण
 द्वेष हो । अकुशलको मूल कारण मोह हो ।

भिक्षुहरू, कुशलको मूल कारण के के हुन् ?

१. जीव-हिंसाबाट विरत रहनु कुशल हो ।
 २. चोरी गर्नुबाट विरत रहनु कुशल हो ।
 ३. काम-भोग सम्बन्धी मिथ्याचारबाट विरत
 रहनु कुशल हो ।
- } शरीरले
गर्ने
काम
४. ऋण नबोल्नु कुशल हो ।
 ५. छुल्याउने काम नगर्नु कुशल हो ।
 ६. कठोर शब्द नबोल्नु कुशल हो ।
 ७. नचाहिंदो गफ नगर्नु कुशल हो ।
- } वचनले
गर्ने
काम
८. लोभ नगर्नु कुशल हो ।
 ९. रीस नगर्नु कुशल हो ।
 १०. सम्यक्-दृष्टि हुनु कुशल हो ।
- } मनले
गर्ने
काम

भिक्षुहरू, कुशलको मूल कारण के के हुन् ?

अलोभो कुसलमूलं, अदोसो कुसलमूलं, अमोहो
कुसलमूलं ।

यतो खो भिक्खवे, अरियसावको दुक्खञ्च
पजानाति, दुक्ख समुदयञ्च पजानाति, दुक्खनिरोधञ्च
पजानाति, दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदञ्च पजानाति;
एत्तावतापि खो भिक्खवे, अरियसावको सम्मादिट्ठि
होति ।^१

यो खो भिक्खवे, एवं वदेय्य— ‘न तावाहं
भगवति ब्रह्मचरिय चरिस्सामि याव मे भगवा न
व्याकरिस्सति सस्सतो लोको ति वा, असस्सतो लोको
ति वा, अन्तवा लोको ति वा, अनन्तवा लोको ति वा,
तं जीवं तं सरीरन्ति वा, अञ्जं जीवं अञ्जं शरीर’
न्ति वा, होति तथागतो परम्मरणाति वा, न होति
तथागतो परम्मरणा ति वा, ति अद्व्याकतमेव तं
भिक्खवे, तथागतेन अस्स, अथ सो पुग्गलो कालं
करेय्य ।^२

सेय्यथापि भिक्खवे, पुरिसो सल्लेन विद्धो
अस्स सविसेन गाल्हापलेपनेन, तस्सा मित्ता मच्चा

१. मज्झिम निकाय, समादिट्ठिसुत्त

२. संयुक्त निकाय २१-५

अलोभ कुशलको मूल कारण हो । अदोष कुशलको मूल कारण हो । अमोह कुशलको मूल कारण हो ।

भिक्षुहरू, जुन आर्य-श्रावकले दुःखलाई बुझ्दछ; दुःखः उत्पत्तिको कारणलाई बुझ्दछ, दुःख नाश हुन्छ भनी बुझ्दछ; दुःख नाश हुने मार्गलाई बुझ्दछ । भिक्षुहरू, यसरी बुझ्ने आर्य-श्रावक सम्यक् दृष्टिले युक्त हुन्छ ।

भिक्षुहरू, कोही यसरी भन्दछ कि मैले त्यस बेलासम्म भगवान बुद्धको उपदेशानुसार ब्रह्मचर्यको पालन गर्दित्त; जबसम्म बुद्धले यो बताउँदैन कि— “लोक शाश्वत छ (नित्य) वा अशाश्वत छ (अनित्य); लोकको अन्त छ वा अनन्त; जीव र शरीर एउटै वा जीव अर्क, शरीर अर्क; मृत्युपछि तथागत रहन्छ वा मृत्युपछि तथागत रहँदैन । तैपनि भिक्षुहरू, यो तथागतले भन्दैन; चाहे त्यो मानिस मरेर जावोस् ।”

भिक्षुहरू, जसरी कोही मानिसलाई विषययुक्त बाणले लागेछ र उसको मित्र, साथीहरू वा आफन्तहरूले बाण निकाल्ने बैद्य कहाँ लगेछन् त त्यो मानिस भन्दछ कि— “मैले यो बाण त्यस बेलासम्म निकाल्न दिँदैन जबसम्म मलाई यो थाहा हुँदैन कि त्यो बाण हान्ने मानिस क्षत्री हो

जातिसालोहिता भिसक्कं सल्लकत्तं उपट्ठायेय्युं । सो एवं वदेय्य “नतावाहं इमं सल्लं आहारिस्सामि याव न तं पुरिसं जानामि येनम्हि विद्धो- खत्तियो वा ब्राह्मणो वा वेस्सो वा सुट्ठो वा”ति । अनञ्जातमेव तं भिक्खवे, तेन पुरिसेन अस्स, अथ सो पुरिसो कालं करेय्य । सो एवं वदेय्य- ‘न तावाहं इमं सल्लं आहारिस्सामि, याव न तं पुरिसं जानामि येनम्हि विद्धो- ‘एवं नामो एवं गोत्तो’ ति वा” ति;सो एवं वदेय्य- “न तावाहं इमं सल्लं आहारिस्सामि, याव न तं पुरिसं जानामि येनम्हि विद्धो दीघो वा रस्सो वा मज्झिमो वा”ति..... कालं करेय्य ।

“सस्सतो लोको” ति भिक्खवे, दिट्ठिया सति, अत्थेव जाति, अत्थि जरा, अत्थि मरणं, सन्ति सोक-परिदेव-दुक्ख-दोमनस्सुपायासा, येसाहं दिट्ठेव धम्मे निधातनं पञ्जपेमि । “असस्सतो लोको”ति वा दिट्ठिया सति..... “अन्तवा लोको” ति वा दिट्ठिया सति..... “अनन्तवा लोको”ति वा दिट्ठिया सति..... पञ्जपेमि ।^१

१. मज्झिम निकाय, चूल मालुङ्क्य सुत्त

वा ब्राह्मण; वैश्य वा शुद्र; अथवा उसको नाउँ के हो ? गोत्र के हो ? अथवा त्यो मानिस अग्लो छ कि पुङ्को वा ठीक्का शरीरको छ ?” तर भिक्षुहरू, उसले यो कुरो थाहा नपाउँदै त्यो मरेर जानेछ ।

भिक्षुहरू, ‘लोक शाश्वत छ’- यस्तो दृष्टि रहेता पनि; ‘लोक अश्वाशत छ;’- यस्तो दृष्टि रहेता पनि; ‘लोकको अन्त छ’- यस्तो दृष्टि रहेता पनि; ‘लोक अनन्त छ’- यस्तो दृष्टि रहेता पनि; ‘जीव त्यही हो जो शरीर हो;’- यस्तो दृष्टि रहेता पनि; ‘जीव अर्को शरीर अर्को’- यस्तो दृष्टि रहेता पनि; ‘मृत्यु पश्चात् तथागत रहन्छ’;- यस्तो दृष्टि रहेता पनि, ‘मृत्यु पश्चात् तथागत रहँदैन’- यस्तो दृष्टि रहेता पनि जन्मनु, वृद्ध हुनु, मर्नु, शोक गर्नु, विलाप गर्नु, दुःख हुनु, दौर्मनस्थ हुनु, उपायास हुनु हर समयमा भइरहन्छ । र म यही जन्मको जीवितावस्थामा नै यी सबै नाश हुने उपदेश दिन्छु ।

१. सोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी तथा अर्हत यी सबैलाई आर्यजन भनिन्छ । यी बाहेक अरू मानिसहरू पृथग्जन हुन् ।

इध भिक्खवे, अस्सुतवा पुथुज्जनो अरियानं
 अदस्सावी अरियधम्मस्स अकोविदो अरियधम्मे अवि-
 नीतो सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अको-
 विदो सप्पुरिसधम्मे अविनीतो सक्कायदिट्ठि परियुट्ठि तेन
 चेतसा विहरति, सक्कायदिट्ठिपरेतेन, उप्पनाय च
 सक्कायदिट्ठिया निस्सरणं यथाभूतं नप्पजानाति ।
 तस्स सा सक्कायदिट्ठि थामगता अप्पटिविनीता
 ओरम्भागियं सञ्जोजनं विच्चिकिच्छापारियुट्ठि तेन
 चेतसा..... सीलब्बतपरियुट्ठितेन चेतसा.....काम-
 रागपरियुट्ठितेन चेतसा.....व्यपादपरियुट्ठितेन
 चेतसा विहरति....तस्स सो व्यापादो थामगतो
 अप्पटिविनीतो ओरम्भागियं सञ्जोजनं ।

सो मनसिकरणीये धम्मे अप्पजानन्तो; अम-
 नसिकरणीये धम्मे अप्पजानन्तो; ये धम्मा न मन-
 सीकणीया, ते धम्मे मनसि करोति, ये धम्मा
 मनसिकरणीया, ते धम्मे न मनसि करोति ।^१

सो एवं अयोनिसो मनसिकरोति— “अहोसि
 नु खो अहं अतीतमद्धानं ? न नु खो अहोसि अतीत-
 मद्धानं ? किन्नु खो अहोसि अतीतमद्धानं ? कथन्नु

१. मज्झिम निकाय, महा-मालुङ्क्य सुत्त

भिक्षुहरू, जो अश्रुतवान् पृथग्जनले^१ आर्यहरूको सङ्गत गर्दैन; आर्य-धर्मको ज्ञान प्राप्त गरेको छैन; आर्य-धर्मको अभ्यास गर्दैन; सत्पुरुषको सङ्गत गर्दैन; सद्धर्मको ज्ञान प्राप्त गरेको छैन; सद्धर्मको अभ्यास गर्दैन— त्यस्तो मानिसको मन 'सत्काय-दृष्टि' ले युक्त हुन्छ। उसले यो जान्दैन कि सत्काय-दृष्टि उत्पन्न भएपछि यसबाट उम्कन गाह्रो हुन्छ र सत्काय-दृष्टि दृढ भई उसलाई पतनतिर लैजाने बन्धन बन्न जान्छ।... .. उसको मन विचिकित्साले युक्त हुन्छ;... .. उसको मन शील-व्रत परामर्शले युक्त हुन्छ;... उसको मन कामरागले युक्त हुन्छ;... .. उसको मन व्यापादले युक्त हुन्छ;... .. उसको व्यापाद दृढ भई उसलाई पतनतिर लैजाने बन्धन बन्न जान्छ।

Dhamma.Digital

उसलाई यो थाहा हुँदैन कि कुन कुरोलाई मनमा स्थान दिनु हुँदैन र कस्तो कुरोलाई मनमा स्थान दिनु पर्छ। त्यसैले उसले जुन कुरोलाई मनमा स्थान दिनु हुँदैन, त्यस कुरालाई मनमा स्थान दिन्छ र जुन कुरालाई मनमा स्थान दिनु पर्छ त्यस कुरालाई स्थान दिदैन।

उसले अनुचित तरीकाबाट विचार गर्दछ— “म भूतकालमा थिएँ कि थिइन ? म भूतकालमा के थिएँ ? म

खो अहोसिं अतीतमद्धानं ? किं हुत्वा किं अहोसिन्नुखो अहं अतीतमद्धानं ? भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानं ? ननु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं ? किन्नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं ? कथन्नु खो भविस्सामि अनागतमद्धानं ? किं हुत्वा किं भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानन्ति ? एतरहि वा पच्चुपन्नं अद्धानं आरब्भ अज्जत्तां कथंकथी होति । अहन्नु खो अस्मि ? नो नु खो अस्मि ? किन्नु खो अस्मि ? कथन्नु खो सत्तो कुतो आगतो ? सो कुहिं गामी भविस्सतीति ?”

तस्स एवं अयोनिसो मनसिकरोतो छन्नं दिट्ठिनं अज्जतरा दिट्ठि उप्पज्जति— “अत्थि मे अत्ता” ति वा “नत्थि मे अत्ता” ति वास्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, “अत्तनाव अत्तानं सज्जानामि” ति वास्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति, “अनत्तनाव अत्तानं सज्जानामि” ति वास्स सच्चतो थेततो दिट्ठि उप्पज्जति ।

अथवा पनस्स एवं दिट्ठि होति— “यो मे अयं अत्ता वदो वेदेय्यो तत्र तत्र कल्याण पापकानं कम्मानं विपाकं पतिसंवेदेति, सो खो पन मे अयं अत्ता निच्चो घुवो सस्सतो अविपरिणामधम्मो सस्सतिसमं तथेव

भूतकालमा कस्तो थिएँ ? म भूतकालमा के के भएर फेरि के मएँ ? म भविष्यमा हुँला कि नहुँला ? म भविष्यमा के हुँला ? म भविष्यमा कस्तो होउँला ? म भविष्यमा के भएर के हुने हो ?” अथवा ऊ वर्तमानकालको सम्बन्धमा पनि सन्देह-शील हुन्छ- “म छुँ कि छैन ? म के छुँ ? म कस्तो छुँ ? यो सत्व (प्राणी) कहाँबाट आउँछ र यो कहाँ जान्छ ?”

उसले यसरी अनुचित तरिकाबाट विचार गनलि उसको मनमा यी दृष्टिहरू मध्ये एक दृष्टिमा विश्वास गर्छ । उसले यस कुरालाई सत्य सम्झन्छ- (१) “मेरो आत्मा छ ।” अथवा उसले यस कुरालाई सत्य सम्झन्छ- (२) “मेरो आत्मा छैन ।” अथवा उसले यस कुरालाई सत्य सम्झन्छ- (३) “मेरो आत्माले आत्मालाई चिन्दछु ।” अथवा उसले यस कुरालाई सत्य सम्झन्छ- (४) “म अनात्मबाट आत्मालाई चिन्दछु ।”

अथवा उसको यस्तो दृष्टि हुन्छ- (५) “जुन आत्मा भन्ने हो यसैले नै असल, खराब कर्मको फल भोग्दछ ।” तथा (६) त्यो आत्मा नित्य छ, ध्रुव छ, शाश्वत छ, अपरिवर्तन-शील छ, जस्तो छ त्यस्तै सधैं रहिरहन्छ । भिक्षुहरू, यी सबै मूर्खता नै मूर्खता मात्र हुन् ।

ठस्सतीति ।” अयं भिक्खवे, केवलो परिपूरो बालधम्मो ।

इदं वुच्चति भिक्खवे, दिट्ठिगतं दिट्ठिगहनं दिट्ठिकन्तारं दिट्ठिविसूकं दिट्ठिविपफन्दितं दिट्ठिसञ्जोजनं । दिट्ठि संयोजनसंयुत्तो भिक्खवे, अस्सुतवा पुथज्जनो न परिमुच्चति जरामरणेन सोकेहि परिदेवेहि दुक्खेहि दोमनस्सेहि उपायासेहि, न परिमुच्चति दुक्खस्माति वदामि ।

सुतवा च भिक्खवे, अरियसावको अरियानं दस्सावी, अरियधम्मस्स कोविदो, अरियधम्मे सुवि नितो, सप्पुरिसानं दस्सावी, सप्पुरिसधम्मस्स कोविदो, सप्पुरिसधम्मे सुविनीतो, मनसिकरणीये धम्मे पजानाति, अमनसिकरणीये धम्मे पजानाति । सो मनसिकरणीये धम्मे पजानन्तो अमनसिकरणीये धम्मे पजानन्तो, ये धम्मा न मनसिकरणीया ते धम्मे न मनसिकरोति, ये धम्मा मनसिकरणीया ते धम्मे मनसिकरोति । सो “इदं दुक्खं” ति योनिसो मनसिकरोति, “अयं दुक्खंसमुदयो” ति योनिसो मनसिकरोति, “अयं दुक्ख निरोधो” ति योनिसो मनसिकरोति, “अयं दुक्ख निरोध गामिनी पटिपदा” ति योनिसो मनसिकरोति ।

भिक्षुहरू, यसलाई भन्दछ— ‘दृष्टिमा पर्नु, दृष्टिको गहनतामा पर्नु, दृष्टिको फाङ्गमा पर्नु, दृष्टिको देखावटमा पर्नु, दृष्टिको फन्दामा पर्नु तथा दृष्टिको बन्धनमा पर्नु ।’ यी दृष्टिको बन्धनले बाँधिएको मानिस जसले सद्धर्म सुनेको छैन— त्यो जन्म वृद्धत्व तथा मृत्युबाट मुक्त हुन सक्तैन । न शोक, विलाप, दुःख, दौर्मनस्य, उपायासबाट मुक्त हुन सक्तछ । त्यसैले म भन्दछु— “त्यो दुःखबाट मुक्त हुन सक्दैन ।”

भिक्षुहरू, जो श्रुतवान आर्य-श्रावकले आर्यहरूको दर्शन गर्दछ, आर्यहरूको सङ्गत गर्दछ; आर्य-धर्मको राम्रोसँग अभ्यास गर्दछ; सत्पुरुषको दर्शन गर्दछ; सत्पुरुषको सङ्गत गर्दछ; सत्पुरुष-धर्मको राम्रोसँग अभ्यास गर्दछ;— ‘उसले यो जान्दछ कि कस्तो कुरोलाई मनमा स्थान दिनु पर्दछ र कस्तो कुरोलाई मनमा स्थान दिनु हुँदैन । यसरी उसले मनमा स्थान दिनु पर्ने धर्मलाई जानेर, मनमा स्थान दिनु नपर्ने धर्मलाई पनि जानेर, जुन धर्मलाई मनमा स्थान दिनु हुँदैन त्यस धर्मलाई मनमा स्थान दिँदैन; जुन धर्मलाई मनमा स्थान दिनु पर्छ त्यस धर्मलाई मनमा स्थान दिन्छ । उसले यो ‘दुःख हो’, ‘यो दुःख समुदय हो’; ‘यो दुःख निरोध हो’; ‘यो दुःखको निरोधतिर लैजाने मार्ग हो’ भनी राम्रोसँग हृदयङ्गम गर्दछ ।”

तस्स एवं मनस्सि करोतो तीणि संयोजनानि पहीयन्ति— सत्कायद्विट्ठि, विचिकिच्छा, सीलब्बतप-
रामासो । येसं खो पन भिक्खवे, भिक्खूनं तीणि संयोजनानि पहीनानी, सब्बे ते सोतापन्ना अविनि-
पातधम्मा, नियता सम्बोधिपरायणा ।^१

“पथव्या एकरज्जेन,सग्गस्स गमनेन वा ।

सब्बलोकाधिपच्चेन, सोतापत्तिफलं वरं ति”।^२

यो सो भिक्खवे, एवं पुच्छेय्य— “अत्थिपन भोतो गोतमस्स किञ्चि दिट्ठिगतं” ति ? तस्सेतं भिक्खवे, किन्ति ब्याकरणीयं— “दिट्ठिगतन्ति खो भिक्खवे, अपनीतमेतं तथागतस्स । दिट्ठं हेतं भिक्खवे, तथागतस्स इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना, इति वेदनाय समुदयो, इति वेदनाय अत्थंगमो; इति सञ्जा, इति सञ्जाय समुदयो, इति सञ्जाय अत्थङ्गमो; इति सङ्खारा, इति सङ्खारानं समुदयो, इति सङ्खारानं अत्थङ्गमो; इति विञ्जाणं, इति विञ्जाणस्स समुदयो, इति विञ्जाणस्स अत्थङ्गमो । तस्मा तथागतो सब्ब मञ्जितानं सब्ब मथितानं सब्ब अहङ्कार-ममङ्कार-मानानुसयानं

१. मज्झिम निकाय, सब्बासब सुत्त

२. धम्मपद १३. १२

यस किसिमबाट मनमा स्थान दिनाले उसको तीन बन्धन सत्काय दृष्टि, विचित्रकित्सा, शीलव्रत-परामर्श काटिन्छन्; तिनीहरू सबै स्रोतापन्नमा परिसकेका हुन्छन् । तिनीहरूको पतन असम्भव हुन्छ । तिनीहरू सम्बोधि प्राप्तिको निमित्त निश्चित हुन्छन् ।

“पृथ्वीको सारा राज्य,
वा स्वर्ग जाने भाग्य
अथवा संसारको आधिपत्य,
भन्दा श्रेष्ठ छ; श्रोतापति फल ।”

भिक्षुहरू, कसैले यसरी प्रश्न गर्न सक्तछन्— “तथागत कुन दृष्टिको हो ? भिक्षुहरू, उनीहरूलाई के जवाफ दिन्छौं ?” भिक्षुहरू, “तथागत कुन दृष्टिको हो ?” यस्तो कुरो रहुँदैन । भिक्षुहरू, तथागतलाई सबै कुरा थाहा छ कि ‘यो रूप हो’; ‘यो रूपको समुदय हो’; ‘यो रूपको अस्तङ्गम हो’; ‘यो वेदना हो’; ‘यो वेदनाको समुदय हो’; ‘यो वेदनाको अस्तङ्गम हो’ । ‘यो संज्ञा हो’; ‘यो संज्ञाको समुदय हो’; ‘यो संज्ञाको अस्तङ्गम हो’ । ‘यो संस्कार हो’; ‘यो संस्कारको समुदय हो’; ‘यो संस्कारको अस्तङ्गम हो’ । ‘यो विज्ञान हो’; ‘यो विज्ञानको समुदय हो’; ‘यो विज्ञानको अस्तङ्गम हो’ । यस कारण म भन्दछु— “सबै मान्यता, सबै अस्तित्व, सबै अहंकार, सबै ममकार, सबै अभिमानको क्षयबाट,

खया विरागा निरोधा चागा पटिनिस्सग्गा अनुप्पादा विमुत्तो” ति वदामि । १

उप्पादा वा भिक्खवे, तथागतानं अनुप्पादा वा तथागतानं ठिताव सा धातु धम्मट्ठितता धम्म-नियामता— “सब्बे सङ्खारा अनिच्चा,” सेय्यथीदं— “रूपं अनिच्चं, वेदना अनिच्चा, सञ्जा अनिच्चा अङ्गारा अनिच्चा, विञ्जाणं अनिच्चन्ति ।”

उप्पादा वा भिक्खवे, तथागतानं अनुप्पादा वा तथागतानं ठिताव सा धातु धम्मट्ठितता धम्म-नियामता— “सब्बे सङ्खारा दुक्खा,” सेय्यथीदं— रूपं दुक्खं, वेदना दुक्खा, सञ्जा दुक्खा, सङ्खारा दुक्खा, विञ्जाणं दुक्खन्ति ।”

उप्पादा वा भिक्खवे, तथागतानं अनुप्पादा वा तथागतानं ठिताव सा धातु धम्मट्ठितता धम्म-नियामता— “सब्बे धम्मा अनत्ता,” सेय्यथीदं— “रूपं अनत्ता, वेदना अनत्ता, सञ्जा अनत्ता, सङ्खारा अनत्ता, विञ्जाणं अनत्तति” । २

“रूपं भिक्खवे, निच्चं ध्रुवं सस्सतं अविपरिणामधम्मं नत्थी” ति सम्मतं लोके पण्डितानं ।

१. मज्झिम निकाय, अग्गिवच्छगात्त सुत्त

१. संयुत्त निकाय १६

विरागबाट, निरोधबाट, त्यागबाट, प्रतिनिसर्गबाट उपादान नरहनाले तथागत विमुक्त हुनु भयो ।”

भिक्षुहरू, तथागत उत्पन्न भए पनि नभए पनि धर्म-स्थिरता धर्म-नियामताका यी धातु सधैं यस्तै रहिरहन्छन्— “सर्वे संस्कार अनित्य हुन्” । जसरी— ‘रूप अनित्य हो’; ‘वेदना अनित्य हो’; ‘संज्ञा अनित्य हो’; ‘संस्कार अनित्य हो’; ‘विज्ञान अनित्य हो’ ।

भिक्षुहरू, तथागत उत्पन्न भए पनि नभए पनि धर्म-स्थिरता, धर्म-नियामताका यी धातु सधैं यस्तै रहिरहन्छन्— “सर्वे संस्कार दुःख हुन्” । जसरी— ‘रूप दुःख हो’; ‘वेदना दुःख हो’; ‘संज्ञा दुःख हो’; ‘संस्कार दुःख हो’; ‘विज्ञान दुःख हो’ ।

भिक्षुहरू, तथागत उत्पन्न भए पनि नभए पनि धर्म-स्थिरता, धर्म-नियामताका यी धातु सधैं यस्तै रहिरहन्छन्— ‘सर्वे धर्म अनात्म हुन्’ । जसरी— ‘रूप अनात्म हो’; ‘वेदना अनात्म हो’; ‘संज्ञा अनात्म हो’; ‘संस्कार अनात्म हो’; ‘विज्ञान अनात्म हो’ ।

भिक्षुहरू, पण्डितहरू भन्दछन्— “रूप नित्य छैन; ध्रुव छैन; शाश्वत छैन; अपरिवर्तनशील छैन ।” म पनि

अहमिपि “तं नत्थी” ति वदामि । “वेदना-सञ्जा-
सङ्गारा-विज्जाणं निच्चं धुवं सस्सतं अविपरिणाम-
धम्मं नत्थी” ति सम्मतं लोके पण्डितानं । अहमिपि
“तं नत्थी” ति वदामि । यो पन भिक्खवे, तथागतेन
एवं आचिक्खियमाने देसियमाने पञ्जापियमाने पट्ट-
पियमाने विवरियमाने विभजियमाने उत्तानीकरियमाने
न जानाति, न पस्सति, तमहं भिक्खवे, बालं पुथुज्जनं
अन्धं अण्णक्खुं अजानन्तं, अपस्सन्तं किन्ति करोमि । १

अट्टानं हेतं भिक्खवे, अनवकासोः यं दिट्ठि-
सम्पन्नो पुगलो किञ्चि धम्मं अत्ततो उपगच्छेय्य, नेतं
ठानं विज्जति । २

तत्र भिक्खवे, यो सो एवमाह; “वेदना मे
अत्ता” ति, एवमस्स वचनीयो; “तिस्सो खो इमा
आवुसो वेदना; सुखा वेदना, दुक्खा वेदना, अदुक्ख-
मसुखा वेदना; इमानं खो त्वं तिस्सन्नं वेदनानं
कतमं अत्ततो समनुपस्ससी” ती यस्मिं हि भिक्खवे,
समये सुखं वेदनं वेदेति, नेव तस्मिं समये दुक्खं वेदनं
वेदेति, न अदुक्खमसुखं वेदनं वेदेति, सुखं येव तस्मिं
समये वेदनं वेदेति । यस्मिं भिक्खवे, समये दुक्खं

१. अंगुत्तर निकाय ३.१३४

२. अंगुत्तर निकाय १.१५

त्यही कुरा भन्दछु । पण्डितहरू भन्दछन्- “वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान नित्य छैन; ध्रुव छैन; शाश्वत छैन; अप-वर्तनशील छैन ।” म पनि त्यही कुरा दोहोऱ्याउँछु । भिक्षुहरू, तथागतले यस किसिमबाट भन्दा, उपदेश गर्दा, स्थापना गर्दा, विस्तार गर्दा, व्याख्या गर्दा, विभाजन गर्दा, खोलेर देखाउँदा पनि यदि कसैले बुझ्दैन; देख्दैन; भने यी मूर्ख, पृथग्जन, अन्धा आँखा नहुने, नबुझ्ने, नदेख्नेहरूका निमित्त म के गरूँ ?

भिक्षुहरू, यो कुरो विल्कुल असम्भव छ; यसको निमित्त विल्कुलै अपेक्षा गर्न सकिन्न कि केही दृष्टि-सम्पन्न पुद्गलले कुनै पनि धर्म आत्मा स्वरूप ग्रहण गरून् ।

भिक्षुहरू, यदि कसैले वेदना मेरो आत्मा हो भन्दछ भने उसलाई यो कुरो भन्नु पर्दछ- “वेदना तीन प्रकारका छन्- (१) सुख-वेदना, (२) दुःख-वेदना र (३) असुख-अदुःख-वेदना । यी तीन वेदना मध्ये उसले कुन चाहिँ वेदनालाई ‘आत्मा’ सम्झन्छ ?” किन भने भिक्षुहरू, जुनबेला उसले सुख-वेदनाको अनुभव गर्दछ; त्यसबेला उसले न दुःख-वेदनाको अनुभव गर्दछ, न असुख-अदुःख-वेदनाको अनुभव गर्दछ । त्यसबेला उसले केवल सुख-वेदनाको नै अनुभव गर्दछ । जुन बेला उसले दुःख-वेदनाको अनुभव गर्दछ; त्यसबेला उसले न सुख-वेदनाको अनुभव गर्दछ, न

वेदनं वेदेति, नेव तस्मिं समये सुखं वेदनं वेदेति, न अदुक्खमसुखं वेदनं वेदेति, दुक्खं येव तस्मिं समये वेदनं वेदेति । यस्मिं भिक्खवे, समये अदुक्खमसुखं वेदनंवेदेति, नेव तस्मिं समये सुखं वेदनं वेदेति, न दुक्खं वेदनं वेदेति, अदुक्खमसुखं येव तस्मिं समये वेदनं वेदेति ।

इमा खो भिक्खवे, तिस्सो वेदना अनिच्चा, सङ्खता पटिच्च समुप्पन्ना खयधम्मा वयधम्मा विरागधम्मा निरोधधम्मा । यस्स अञ्जतरं वेदनं वेदियामानस्स “एसो मे अत्ता” ति होति, इति सो दिट्ठेव धम्मे अनिच्च सुख-दुक्ख-वोकिण्णं उप्पाद-वय-धम्मं अत्तानं समनुपस्समानो समनुपस्सति ।

तत्र भिक्खवे, यो सो एवमाह । “न हेव खो मे वेदना अत्ता, अप्पटिसंवेदनो मे अत्ता” ति, सो एवमस्स वचनीयो “यत्थ पनावुसो वेदयितं नत्थि, अपि नु खो तत्थ’ अहमयमस्सीति सिया ति” ?

तत्र भिक्खवे, यो सो एवमाह— “न हेव खो मे वेदना अत्ता नोपि अप्पटिसंवेदनो मे अत्ता, अत्ता मे वेदियति, वेदना धम्मो हि मे अत्ता ति ।” सो एव-

असुख-अदुःख-वेदनाको अनुभव गर्दछ । त्यसबेला उसले केवल दुःख-वेदनाको अनुभव गर्दछ । जुन बेला उसले असुख-अदुःख-वेदनाको अनुभव गर्दछ; त्यसबेला उसले न सुख-वेदनाको अनुभव गर्दछ । न दुःख वेदनाको अनुभव गर्दछ । त्यस समयमा उसले केवल असुख-अदुःख वेदनाको मात्र अनुभव गर्दछ ।

भिक्षुहरू, यी तीनै वेदना अनित्य छन्; प्रत्ययद्वारा उत्पन्न हुने र क्षय-धर्मा, व्यय-धर्मा, विराग-धर्मा, निरोध-धर्मा हुन् । यी तीन वेदना मध्ये कुनै एक वेदनाको अनुभव गर्दा-खेरी उसलाई यस्तो हुन्छ कि “यो आत्मा हो” फेरि त्यस वेदना निरोध हुने बेलामा उसलाई यस्तो लाग्दछ कि “मेरो आत्मा नष्ट भइरहेछ ।” यस किसिमले उसले आफ्नै अगाडि अनित्य, सुख-दुःखमय, उत्पन्न तथा विनाश हुने “आत्मा” लाई देख्दछ ।

भिक्षुहरू, यदि कोही यसो भन्दछ— “मेरो वेदना आत्मा होइन, आत्माको अनुभूति हुँदैन ।” उसले यसो भन्दा उसलाई यसरी सोध्नु पर्दछ— “आयुष्मान, जहाँ कुनै अनुभूति नै हुँदैन; त्यस विषयमा के यस्तो हुन सक्तछ कि म, यो ‘आत्मा’ हुँ ?”

भिक्षुहरू, यदि कसैले यसो भन्दछ— “न मेरो वेदना ‘आत्मा’ हो, न त मेरो ‘आत्मा’ को अनुभूति नै हुन्छ । तर मेरो आत्माले अनुभव गर्दछ; मेरो आत्माको स्वभाव

मस्स वचनीयो “वेदना च हावुसो सब्बेन सब्बं सब्बथा सब्बं अपरिसेसा निरुज्जेयुं । सब्बसो वेदनाय असति वेदनाय निरोधा अपि नु खो तत्थ ‘अयमहमस्मि’ ति सिया ति ?”^१

“मनो अत्ता ति” यो वदेय्य तं न उप्पज्जति मनस्स उप्पादो पि वयो पि पञ्जायति । यस्स खो पन उप्पादो पि वयो पि पञ्जायति ‘अत्ता मे उप्पज्जति चवति वाति इच्चस्स एवमागतं होति । तस्मा तं न उप्पज्जति ‘मनो अत्ता ति’ इति । मनो अनत्ता ।

“धम्मा अत्ता ति” यो वदेय्य तं न उप्पज्जति । धम्मानं उप्पादोपि वयोपि पञ्जायति; यस्स खो पन उप्पादोपि वयोपि अञ्जायति “अत्ता मे उप्पज्जति चवति वा” ति इच्चस्स एवमागतं होति । तस्मा तं न उप्पज्जति “धम्मा अत्ता” ति इति धम्मा अनत्ता ।

“मनो विञ्जाणं अत्ता” ति यो वदेय्य तं न उप्पज्जति । मनो विञ्जाणस्स उप्पादोपि वयोपि पञ्जायति । यस्स खो पन उप्पादो पि वयो पि पञ्जायति “अत्ता मे उप्पज्जति चवति वा ति”

१. दीघ निकाय, महाविदात्त सुत्त

(गुण) हो 'वेदना' ।" उसले यसो भन्दा उसलाई यसरी सोध्नु पर्दछ- "आयुष्मान, यदि सबै वेदनाको सम्पूर्ण निरोध भएमा कुनै एक वेदना पनि रहेन भने के यस्तो हुन सक्तछ कि- "यो 'आत्मा' म हुँ?"

भिक्षुहरू, यदि कसैले यसो भन्दछ- "मन आत्मा हो ।"- यसो भन्नु ठीक छैन । किनभने मनको उत्पत्ति र विनाश भएको थाहा हुन्छ । जसको उत्पत्ति र विनाश भएको थाहा हुन्छ । त्यसलाई आत्मा मान्दा यसरी पनि मान्नु पर्दछ कि- "मेरो आत्मा उत्पन्न हुन्छ र विनाश हुन्छ ।" यसकारण "मन आत्मा हो"- यसो भन्नु ठीक छैन । "मन अनात्म हो ।"

फेरि भिक्षुहरू, यदि कसैले यसो भन्दछ- "धर्म आत्मा हो ।"- यसो भन्नु ठीक छैन । किनभने धर्मका उत्पत्ति र विनाश भएको थाहा हुन्छ । जसको उत्पत्ति र विनाश दुवै देखिन्छ । त्यसलाई आत्मा मान्दा यसरी पनि मान्नु पर्दछ कि- "मेरो आत्मा उत्पन्न हुन्छ र विनाश हुन्छ ।" यसकारण "धर्म आत्मा हो"- यसो भन्नु ठीक छैन । "धर्म अनात्म हो ।"

फेरि भिक्षुहरू, यदि कसैले यसो भन्दछ- "मनो-विज्ञान आत्मा हो ।"- यसो भन्नु ठीक छैन । किनभने मनो-विज्ञानको उत्पत्ति र विनाश भएको थाहा हुन्छ । जसको उत्पत्ति र विनाश दुवै देखिन्छ । त्यसलाई आत्मा

इच्चस्स एवमागतं होति । तस्मा तं न उप्पज्जति
 “मनोविञ्जाणं अत्ता” ति । इति मनोविञ्जाणं
 अनत्ता । १

वरं भिक्खवे, अस्सुतवा पुथुज्जनो इमं चातु-
 महाभूतिकं कायं अत्ततो उपगच्छेय्य, नत्वेव चित्तं ।
 तं किस्स हेतु ? दिस्सति भिक्खवे, चातुमहाभूतिको
 कायो एकस्मि वस्सं तिट्ठमानो द्वेपि वस्सानि तिट्ठ-
 मानो, तीणि पि चत्तारिपि पञ्चपि छपि सत्तपि
 वस्सानि तिट्ठमानो.....यञ्च खो एतं भिक्खवे, वुच्चति
 ‘चित्तं’ इतिपि ‘मनो’ इतिपि ‘विञ्जाणं’ इतिपि तं
 रत्तिया च दिवसस्स च अञ्जदेव उप्पज्जति, अञ्जं
 निरुज्जति ।

तस्मातिह भिक्खवे, यं किञ्चि रूपं अतीताना
 गतपच्चुप्पन्नं, अज्जत्तं वा बहिद्धा वा, ओलारिकं
 वा सुखुमं वा, हीनं वा पणीतं वा, यं दूरे सन्तिके वा
 सब्बं रूपं “नेतं मम, नेसो हमस्मि, न मेसो अत्ताति
 एवमेतं सम्मप्पञ्जाय दट्ठब्बं, याकाचि वेदना,.....
 या काचि सञ्जा..... ये केचि सङ्गारा..... यं किञ्चि
 विञ्जाणं, अतीतानागत पच्चुप्पन्नं, अज्जत्तं वा

१. मज्झिम निकाय, छक्कक सुत्त

मान्दा यसरी पनि मान्नु पर्दछ कि— “मेरो आत्मा उत्पन्न हुन्छ र विनाश हुन्छ ।” यसकारण “मनो-विज्ञान आत्मा हो”— यसो भन्नु ठीक छैन । “मनो-विज्ञान अनात्म हो ।”

भिक्षुहरू, बरु यो ठीक छ कि जो अश्रुतवान्, पृथग्जन— जसले सद्धर्म सुनेको छैन; उसले चार महाभूतबाट बनेको शरीरलाई आत्मा सम्झोस्; तर चित्तलाई होइन । त्यसको कारण के हो त ? चार महाभूतबाट बनेको शरीर एक वर्षसम्म त्यही जस्तो देखिन्छ । दुइ वर्षसम्म....; तीन वर्षसम्म... ..; चार वर्षसम्म... ..; पाँच वर्षसम्म...; छ वर्षसम्म... ..; सात वर्षसम्म पनि त्यही जस्तो देखिन्छ । तर जसलाई ‘चित्त’ भनिन्छ; ‘मन’ भनिन्छ; ‘विज्ञान’ भनिन्छ— त्यो रातमा अर्को उत्पन्न हुन्छ तथा विनाश हुन्छ । दिनमा अर्को उत्पन्न भई विनाश हुन्छ । अर्थात् (चित्त क्षण क्षणमा परिवर्तन भइरहन्छ ।)

त्यसकारण भिक्षुहरू, जति पनि रूप छन्— चाहे ती भूतकालका होस्, चाहे वर्तमानकालका होस्, चाहे भविष्यकालका होस्, चाहे आफू भित्रका होस्, चाहे बाहिरका, चाहे स्थूल होस् वा सूक्ष्म; चाहे हीन होस् वा प्रणीत; चाहे नजिक होस् वा टाढा, ती सबै रूपहरू “न मेरा हुन्; न म हुँ; न मेरो आत्मा हो ।” यसरी यथार्थत प्रज्ञापूर्वक बुझ्नु पर्दछ। (यस्तै किसिमले) जति पनि वेदना छन्...; जति पनि संज्ञा छन्...; जति पनि संस्कार छन्...; जति पनि विज्ञान छन्— चाहे ती भूतकालका होस्, चाहे वर्तमानकालका होस्, चाहे

बहिद्धा वा, ओलारिकं वा सुखुमं वा, हीनं वा पणीतं वा, यं दूरे सन्तिके वा, सब्बं विञ्जाणं “नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ताति” एवमेतं यथाभूतं सम्म-पञ्जाय दट्ठब्बं । १

सचे पन मं भिक्खवे, एवं पुच्छेय्युं, “अहोसि त्वं अतीतमद्धानं, न त्वं नाहोसि ?” भविस्ससि त्वं अनागतमद्धानं, न त्वं न भविस्ससि ?” “अत्थि त्वं एतरहि, न त्वं नत्थि” इति ?

एवं पुट्ठो अहं भिक्खवे, एवं व्याकरेय्यं— “अहोसाहं अतीतमद्धानं नाहं नाहोसि, भविस्सामहं अनागतमद्धानं नाहं न भविस्सामि, अत्थाहं एतरहि नाहं नत्थि” इति । एवं पुट्ठो अहं भिक्खवे, एवं व्याकरेय्यन्ति ।

यो खो भिक्खवे, पटिच्चसमुप्पादं पस्सति, यो धम्मं पस्सति, यो धम्मं पस्सति, सो पटिच्चसमुप्पादं पस्सति । सेय्यथापि भिक्खवे, गवा खीरं, खीरम्हा दधि, दधिम्हा नवनीतं, नवनीतम्हा सप्पि, सप्पिम्हा सप्पिमण्डो, यस्मिं समये खीरं होति नेव तस्मिं समये दधि इति

१. सयुत्त निकाय १२.७

भविष्यकालका होस्; चाहे आफू भित्रका होस् वा बाहिरका;
चाहे स्थूल होस् वा सूक्ष्म; चाहे हीन होस् वा प्रणीत; चाहे
नजिक होस् वा टाढा- “ती सब (वेदना, संज्ञा, संस्कार,
विज्ञान) न मेरा हुन्; न म हुँ; न मेरो आत्मा हो ।”
यसरी यथार्थत प्रज्ञापूर्वक बुझ्नु पर्दछ ।

भिक्षुहरू, यदि मलाई कसैले यसरी सोधेछ- “तिमी
पहिले थियौ कि थिएनौ ? तिमी पछि होलाऊ कि नहोलाऊ ?
अब तिमी छौ कि छैनौ ?”

भिक्षुहरू, यसरी उसले सोधेमा; उसलाई म यसरी
जवाफ दिउंला- “म पहिले थिएँ कि थिइन- यसरी होइन;
म पछि हुनेछु वा हुने छैन- यसरी होइन; म अब छुं वा
छैन- यसरी होइन ।”

भिक्षुहरू, जसले प्रतीत्य-समुत्पादलाई देख्दछ; उसले
धर्मलाई देख्दछ । जसले धर्मलाई देख्दछ; उसले प्रतीत्य-समु-
त्पादलाई देख्दछ । जसरी गाईबाट दूध हुन्छ, दूधबाट दही,
दहीबाट मक्खन, मक्खनबाट घ्यू, घ्यूबाट घीमण्डा हुन्छ ।
जुनबेला दूध हुन्छ; त्यसबेला त्यसलाई न दही भनिन्छ; न
घ्यू; न मक्खन; न घ्यूको माँडा । जुनबेला त्यो दही बन्छ,
त्यसबेला त्यसलाई न दूध भनिन्छ; न मक्खन; न घ्यू; न

संज्ञं गच्छति, न नवनीतं... न सप्पीति—न सप्पिमण्डो ति खीरंत्वेव संज्ञं गच्छति, यस्मिं समये “दधि” होति दधित्वेव तस्मिं समये संज्ञं गच्छति । एवमेव सो भिक्खवे, यो मे अहोसि अतीत अत्तपटिलाभो, सो च अत्तपटिलाभो तस्मिं समये सच्चो अहोसि, मोघो अनागतो, मोघो पच्चुप्पन्नो । यो मे भविस्सति अनागतो अत्तपटिलाभो, सो च मे अत्तपटिलाभो तस्मिं समये सच्चो भविस्सति, मोघो अतीतो, मोघो पच्चुपन्नो । यो मे एतरहि पच्चुपन्नो अत्तपटिलाभो सो च मे अत्तपटिलाभो सच्चो, मोघो अतीतो, अनागतो ।

इमा खो भिक्खवे, लोक समञ्जा लोकनिरुत्तिया लोकवोहारा लोकपञ्जत्तियो, याहि तथागतो वोहरति अपरामसन्ति ।^१

“तं जीवं तं सरीरं” ति वा भिक्खवे, दिट्ठिया सति ब्रह्मचरियवासो न होति । “अञ्जं जीवं अञ्जं सरीरं” ति वा भिक्खवे, दिट्ठिया सति ब्रह्मचरियवासो न होति ।

एते ते भिक्खवे, उभो अन्ते अनुपगम्म मज्जेन तथागतो धम्मं देसेति ।

१. दीघ निकाय, पोट्टपाद सुत्त

घ्यूको माँडा; ... । यस्तै प्रकारले भिक्षुहरू, जुन बेला मेरो भूतकालको जन्म थियो; त्यसबेला मेरो भूतकालको जन्म नै सत्य थियो । वर्तमान र भविष्यकालको जन्म असत्य । जुन समय भविष्यकालमा जन्म हुनेछ; त्यसबेला मेरो भविष्यकालको जन्म नै सत्य हुनेछ; यो वर्तमान र भूतकालको जन्म असत्य । जुनबेला मेरो वर्तमानको जन्म हो; यसबेला मेरो यही जन्म नै सत्य छ; भूतकाल र भविष्यकालको जन्म असत्य ।

भिक्षुहरू, यी लौकिक संज्ञा हुन्; लौकिक निरुक्ति हुन्; लौकिक व्यवहार हुन्; लौकिक प्रज्ञप्तिहरू हुन्— यिनीहरूलाई तथागतले व्यवहार गर्दछन् तर यिनीहरूमा फँस्दैनन् ।

Dhamma.Digital

भिक्षुहरू, 'त्यही जीव हो, त्यही शरीर हो'— यस्तो दृष्टि रहेसम्म ब्रह्मचर्यवास पूरा हुँदैन । भिक्षुहरू 'जीव अर्कै हो, शरीर अर्कै हो'— यस्तो दृष्टि रहेसम्म पनि ब्रह्मचर्यवास पूरा हुँदैन ।

यसकारण यी दुवै अन्त (Extreme) लाई छोडि तथागतले बीचको धर्मको उपदेश दिनु हुन्छ ।

अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारापच्चया विज्जाणं, विज्जाणपच्चया नामरूपं, नामरूपपच्चया सलायतनं, सलायतनपच्चया फस्सो, फस्सपच्चया वेदना, वेदनापच्चया तण्हा, तण्हापच्चया उपादानं, उपादानपच्चया भवो, भवपच्चया जाति, जातिपच्चया जरामरणं, सोक-परिदेव-दुक्ख-दोमनस्सुपायासा सम्भवन्ति । एवमेतस्स केवलस्स दुक्खखन्धस्स समुदयो होति । अयं वुच्चति भिक्खवे, पटिच्चसमुप्पादो ।

अविज्जायत्वेव असेसविरागनिरोधा सङ्खार-निरोधो सङ्खारनिरोधा विज्जाणनिरोधो, विज्जाण-निरोधा नामरूपनिरोधो, नामरूपनिरोधा सलायतन-निरोधो, सलायतननिरोधा फस्सनिरोधो, फस्सनिरोधा वेदनानिरोधो, वेदनानिरोधा तण्हानिरोधो, तण्हा-निरोधा उपादाननिरोधो, उपादाननिरोधा भवनिरोधो, भवनिरोधा जातिनिरोधो, जातिनिरोधा जरामरणं सोक-परिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा निरुज्जन्ति । एव-मेतस्स केवलस्स दुक्खखन्धस्स निरोधो होति 'ति' ।

अविद्याको कारणले संस्कार; संस्कारको कारणले विज्ञान; विज्ञानको कारणले नाम-रूप (Mind and Matter); नाम-रूपको कारणले छ आयतन; छ आयतनको कारणले स्पर्श; स्पर्शको कारणले वेदना; वेदनाको कारणले तृष्णा, तृष्णाको कारणले उपादान; उपादानको कारणले भव; भवको कारणले जन्म, जन्मको कारणले वृद्धत्व, मृत्यु, शोक, विलाप, दुःख, दौर्मनष्य तथा उपायास हुन्छ । यसप्रकारले यी सबै दुःख-स्कन्ध उत्पन्न हुन्छन् । भिक्षुहरू, यसैलाई प्रतीत्य-समुत्पाद (प्रत्ययवाट उत्पन्न हुने नियम) भनिन्छ ।

अविद्या सम्पूर्ण रूपले विराग भई निरोध भएमा संस्कार निरोध हुन्छ; संस्कार निरोध भएमा विज्ञान निरोध हुन्छ; विज्ञान निरोध भएमा नाम-रूप निरोध हुन्छ; नाम-रूप निरोध भएमा छ आयतन निरोध हुन्छ; छ आयतन निरोध भएमा स्पर्श निरोध हुन्छ; स्पर्श निरोध भएमा वेदना निरोध हुन्छ; वेदना निरोध भएमा उपादान निरोध हुन्छ; उपादान निरोध भएमा भव निरोध हुन्छ; भव निरोध भएमा जन्म निरोध हुन्छ; जन्म निरोध भएमा वृद्धत्व, शोक, विलाप, दुःख, दौर्मनष्य तथा उपायास निरोध हुन्छ । यसप्रकारले सारा का सारा दुःख स्कन्धको निरोध हुन्छ ।

अविज्जानीवरणानं खो भिक्खवे, सत्तानं
तण्हासञ्जो जनानं तत्र तत्राभिनन्दना एवं आर्याति
पुनब्भवाभिनिब्बति होति । १

यं भिक्खवे, लोभपकतं कम्मं लोभजं लोभ-
निदानं लोभसमुदयं, यत्थ अस्स अत्तभावो निब्बतत्ति
तत्थ तं कम्मं विपच्चति; यं भिक्खवे, दोसपकतं
कम्मं दोसजं दोसनिदानं दोससमुदयं...मोहपकतं कम्मं
मोहजं मोहनिदानं मोहसमुदयं यत्थास्स अत्तभावो
निब्बत्तति, तत्थ तं कम्मं विपच्चति । यत्थ तं कम्मं
विप्पच्चति तत्थ तस्स कम्मस्स विपाकं पटिसंवेदेति
दिट्ठेव धम्मो उप्पज्जेत्वा अपरे वा परियाये । २

अविज्जाविरागा पन भिक्खवे, विज्जुप्पादा
तण्हानिरोधा एवं आर्याति पुनब्भवाभिनिब्बति न
होति । यं हि भिक्खवे, अलोभपकतं कम्मं अलोभजं
अलोभनिदानं अलोभसमुदयं अदोसपकतं कम्मं अदोसजं
अदोसनिदानं अदोससमुदयं अमोहपकतं कम्मं अमोहजं
अमोह-निदानं अमोहसमुदयं लोभे विगते, दोसे विगते,

१. मज्झिम निकाय, महावेदल्ल सुत्त

२. अगुत्तर निकाय ३.३३

भिक्षुहरू, जो प्राणीहरू अविद्या तथा नीवरण रूपी पर्दालि ढाकिएका हुन्छन् । जो तृष्णा र संयोजन रूपी बन्धनले बाँधिएका हुन्छन् । तिनीहरू जहीं-तहीं आसक्त हुन्छन् । यसरी तिनीहरूले बारम्बार जन्म लिनु पर्ने हुन्छ ।

भिक्षुहरू, जुन कर्म लोभको परिणाम हो; लोभको कारणबाट गरिन्छ; लोभको कारणबाट उत्पन्न हुन्छ । यसो हुँदा प्राणीको जहाँ जहाँ जन्म हुन्छ; त्यो कर्म त्यहाँ त्यहाँ परिपक्व हुन्छ । भिक्षुहरू, जुन कर्म द्वेषको परिणाम हो; द्वेषको कारणबाट गरिन्छ; द्वेषको कारणबाट उत्पन्न हुन्छ । यसो हुँदा प्राणीको जहाँ जहाँ जन्म हुन्छ । त्यो कर्म त्यहाँ त्यहाँ परिपक्व हुन्छ । भिक्षुहरू, जुन कर्म मोहको परिणाम हो; मोहको कारणबाट गरिन्छ; मोहको कारणबाट उत्पन्न हुन्छ । यसो हुँदा प्राणीको जहाँ जहाँ जन्म हुन्छ; त्यो कर्म त्यहाँ त्यहाँ परिपक्व हुन्छ, जहाँ त्यो कर्म परिपक्व हुन्छ, त्यहाँ त्यो कर्मको फल यस जन्ममा वा अरु कुनै जन्ममा भोग्नु पर्ने हुन्छ ।

भिक्षुहरू, अविद्याको नाश भई विद्या उत्पन्न भई तृष्णा निरोध भएपछि पुनर्जन्म हुँदैन । जुन कर्म अलोभको परिणाम हो; अलोभको कारणबाट गरिन्छ; अलोभबाट उत्पन्न हुन्छ । जुन कर्म अद्वेषको परिणाम हो; अद्वेषको कारणबाट गरिन्छ; अद्वेषबाट उत्पन्न हुन्छ । जुन कर्म अमोहको परिणाम हो; अमोहको कारणबाट गरिन्छ; अमोहबाट उत्पन्न हुन्छ— ती कर्म लोभ, द्वेष, मोह नभए पछि नाश

(६२)

मोहे विगते, एवं तं कम्मं पहीनं हीति उच्छिन्नं मूलं
तालोवस्थुकतं, अनभावकतं आर्याति अनुप्पादधम्मं ।१

इमिना मं परियायेन सम्मावदमानो वदेय्य
'उच्छेदवादी समणो गोतमो, उच्छेदे धम्मं देसेति, तेन
च सावके विनेति' ति, अहं ही भिक्खवे, कम्मानं
उच्छेदं वदामि इति ।२

-
१. मज्झिम निकाय, महावेदल्ल सुत्त
 २. अंगुत्तर निकाय २

भएर जान्छ; जडैदेखि उखेलिन्छ; शिर काटेको ताडको रूख
जस्तो हुन्छ; रहँदैन; फेरि उत्पन्न हुन सक्तैन ।

“श्रमण गौतम उच्छेदवादी हो । उच्छेदवादको
उपदेश दिन्छ । शिष्यहरूलाई उच्छेदवादको शिक्षा दिन्छ”-
भनी यदि कसैले भन्छन् भने उनीहरूले ठीकै भनेछन् ।
भिक्षुहरू, म राग, द्वेष, मोह तथा अनेक प्रकारका पाप-कर्म
सम्बन्धी उच्छेदवादको उपदेश गर्दछु ।

सम्मासङ्कप्पो

कतमो च भिक्खवे, सम्मासङ्कप्पो ?

नेक्खम्म सङ्कप्पो

अव्यापाद सङ्कप्पो

अविहिंसा सङ्कप्पो, अयं वुच्चति भिक्खवे,
सम्मासङ्कप्पो ।

इध भिक्खवे, गहपति वा गहपतिपुत्तो वा
अञ्जतरस्मि वा कुले पच्चाजातो तथागतस्स धम्मं
सुणाति । सो तथागतस्स धम्मं सुत्वा तथागते सद्धं
पटिलभति, सो तेन सद्धापटिलाभेन समन्नागतो इति
पटिसंचिक्खति:- “सम्बाधो घरावासो रजापथो,
अवभोकासो पब्बज्जा, नयिदं सुकरं अगारं अज्जा-
वसता एकन्तपरिपुण्णं एकन्तपरिसुद्धं संखलिखितं
ब्रह्मचरियं चरितुं यं नूनाहं केसमस्सुं ओहारेत्वा
कासायानि वत्थानि अच्छादेत्वा अगारस्मा अनगारियं
पब्बज्जेय्यं ति ।” सो अपरेण समयेण अप्पं वा भोग-
क्खन्धं पहाय महन्तं वा भोगक्खन्धं पहाय अप्पं वा
जाति परिवट्ठं पहाय महन्तं वा जाति परिवट्ठं पहाय
केसमस्सुं ओहारेत्वा कासायानि वत्थानि अच्छादेत्वा
अगारस्मा अनगारियं पब्बजति ।

सम्यक्-संकल्प

भिक्षुहरू, सम्यक्-संकल्प के हो ?

- (१) नैष्कम्य-संकल्प,
- (२) अव्यापाद-संकल्प
- (३) अविहिंसा-संकल्प

भिक्षुहरू, यसलाई सम्यक्-संकल्प भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, कोही गृहपति वा गृहपतिपुत्र कुनै कुलमा जन्म लिई तथागतको धर्म सुन्दछ । उसले तथागतको धर्म सुनेर तथागत प्रति श्रद्धावान हुन्छ । त्यस श्रद्धाबाट युक्त भएपछि उसले यसरी विचार गर्दछ— “गृहस्थ जीवन बाधक छ; धुलोले भरिएको बाटो हो । प्रब्रज्या खुला आकाश हो; गृहस्थमा रहेर एकान्त परिशुद्ध ब्रह्मचर्यको आचरण गर्नु सजिलो छैन । दाढी-जुँघा खौरेर काषाय-वस्त्र धारण गरी घर छोडेर प्रब्रजित भएर म किन नजाउँ ?” उसले केही समय पछि थोरै वा धेरै सम्पत्ति छोडेर, दाढी-जुँघा खौरी, काषाय-वस्त्र धारण गरी घर छोडेर जान्छ ।

सम्मावाचा

कतमा च भिक्खवे, सम्मावाचा ?

इध भिक्खवे, एकच्चो मुसावादां पहाय मुसा-
वादा पटिविरतो होति सच्चवादी सच्चसन्धो थेतो
पच्चयिको अविसंवादको लोकस्स । सभागतो वा
परिसगतो वा जातिमज्जगतो वा पूगमज्जगतो वा
राजकुलमज्जगतो वा अभिनीतो सक्खिपुट्ठो 'एवम्भो
पुरिस यं जानासि तं वदेहीति', सो अजानं वा आह
नजानामीति, जानं वा आह जानामीति, अपस्सं वा
आह न पस्सामीति, पस्सं वा आह पस्सामीति । अत्त-
हेतु वा परहेतु वा आमिसकिञ्चिक्खहेतु वा न सम्प-
जानमुसाभासिता होति ।

पिसुणं वाचं पहाय पिसुणाय वाचाय पटि-
विरतो होति न इतो सुत्वा अमुत्र अक्खाता इमेसं
भेदाय अमुत्र वा सुत्वा न इमेसं अक्खाता अमुसं
भेदाय इति भिन्नानं वा सन्धाता सहितानं वा अनु-
प्पादेता समगारामो समग्गूतो समगनन्दी समग-
करिणं वाचं भासिता होति ।

३. सम्यक्-वचन

भिक्षुहरू, सम्यक्-वचन केलाई भनिन्छ ?

भिक्षुहरू, जुनमानिसले ऋठो बोल्न छोड्छ; ऋठो बोल्नबाट टाढा रहन्छ । सत्य बोल्ने, सत्यवादी, लोकमा यथार्थवादी हुन्छ । ऊ सभामा, परिषद्मा, दाजु भाइको बीचमा, समाजमा, राजसभामा वा अरु कुनै ठाउँमा जाँदा उसलाई साक्षीको रूपमा यदि थाहा छ भने 'थाहा छ' भन्नु; थाहा छैन भने 'थाहा छैन' भन्नु भनी भनिन्छ । यदि (त्यस विषयमा) उसलाई थाहा छ भने ऊ भन्दछ— 'थाहा छ' । जुन कुरोलाई ऊ देख्दैन; त्यसलाई ऊ भन्दछ— 'म देख्दैन' । जुन कुरो ऊ देख्दछ; ऊ भन्दछ 'म देख्दछु' । यसप्रकार उसले न आफ्नो लागि, न अरुको लागि, न कुनै लौकिक पदार्थको लागि जानिकन जानिकन ऋठो बोल्छ ।

उसले चुगली गर्न छोड्छ । चुगली गर्नुबाट टाढा रहन्छ । यताको कुरा सुनी उता भन्दैन जसबाट यहाँको मानिसमा कगडा उत्पन्न हुन्छ; उताको कुरा सुनी यता भन्दैन जसबाट उता कगडा हुन्छ । उसले नमिल्नेलाई मिलाई दिन्छ; मिलेर बस्नेलाई अलग बस्न दिदैन । ऊ यस्तो कुरो बोल्छ कि जसबाट मानिस एकै ठाउँमा समग्र भई, एक समूह भई मिलेर बस्न चाहन्छ ।

फरुसं वाचं पहाय फरुसाय वाचाय पटिविरतो
होति या सा वाचा नेला कन्नसुखा पेमनीया हृदयङ्गमा
पोरी बहुजनकन्ता बहुजनमनापा तथारूपि वाचं
भासिता होति ।^१

सम्फप्पलापं पहाय सम्फप्पलापा पटिविरतो
होति कालवादी भूतवादी अत्थवादी धम्मवादी
विनयवादी निधानवर्ति वाचं भासिता होति कालेन
सापदेसं परियन्तवर्ति अत्थसंहितं ।^२

सन्निपतितानं वो भिक्खवे, द्वयं करणीयं
धम्मी वा कथा अरियो वा तुण्हिभावो इति ।^३
अयं वुच्चति भिक्खवे, सम्मावाचा ।

Dhamma.Digital

-
१. अंगुत्तर निकाय १०
 २. अंगुत्तर निकाय १
 ३. मज्झिम निकाय, चेतोखिल सुत्त

(६६)

उसले कडा वचन बोलन छोड्छ । कडा शब्दबाट टाढा रही सुन्न लहलाउँदो, प्रेम पूर्ण, हृदयसम्म पुग्ने, सम्यक् अधिकांश मानिसलाई मन पर्ने वाणी बोल्दछ ।

उसले नचाहिँदो गफ गर्न छोड्छ । फोस्रो गफबाट टाढा रही उसले समयानूल, यथार्थ, अर्थयुक्त, धर्मानुकूल, र विनयानुकूल, नियमानुकूल र तर्कयुक्त वाणी बोल्दछ ।

भिक्षुहरू, एक ठाउँमा बसी आपसमा कुराकानी गर्दा दुई कुरामा एक कुरो हुनु पर्दछ कि 'धार्मिक-छलफल' कि 'आर्य-मौन'

भिक्षुहरू, यसैलाई सम्यक्-वचन भन्दछ ।

Dhamma.Digital

सम्माकम्मन्तो

कतमो च भिक्खवे, सम्माकम्मन्तो ?

“एकच्चो पाणातिपातं पहाय पाणातिपाता पटिविरतो होति निहितदण्डो, निहितसत्थो लज्जी दयापन्नो सब्बपाणभूतहितानुकम्पि विरहति ।

अदिन्नादानं पहाय अदिन्नादाना पटिविरतो होति, दिन्नादायी दिन्नपाटिकङ्खी अथनेन सुचिभूतेन अत्तना विरमति; यं तं परस्स परवित्तूपकरणं गामगतं वा अरञ्जगतं वा तं नादिन्नं थेय्यसङ्घाता आदाता होति ।

कामेसु मिच्छाचारं पहाय कामेसु मिच्छाचारा पटिविरतो होति, या ता मातुरक्खिता पितुरक्खिता मातापितुरक्खिता, भ्रातुरक्खिता, भगिनिरक्खिता ज्ञातिरक्खिता । (गोत्तरक्खिता धम्मरक्खिता) सस्सामिका सपरिदण्डा अन्तमसो मालागुणपरिक्खित्तापि तथा रूपासु न चारित्तं आपज्जिता होति ।”

अयं बुच्चति भिक्खवे सम्माकम्मन्तो । १

१. अंगुत्तर निकाय १०

४. सम्यक्-कर्मान्त

निर्वाण

भिक्षुहरू, सम्यक्-कर्मान्त केलार्ई भनिन्छ ?

जुन मानिसले जीव-हिंसा छोड्छ जीव-हिंसा गर्नबाट टाढा रहन्छ; उसले लट्टीको प्रयोग गर्दैन; शस्त्रको प्रयोग गर्दैन । ऊ लज्जाशील, दयावान हुन्छ । ऊ सबै प्राणी माथि हित र अनुकम्पा गर्ने भई विहार गर्दछ ।

जुन मानिसले चोरी गर्ने काम छोड्छ; चोर्नुबाट टाढा रहन्छ; जुन वस्तु चोरी नगरीकन प्राप्य हुन्छ; त्यसै-लाई ग्रहण गरी उसले पवित्र जीवन यापन गर्दछ । चाहे गाउँमा होस् वा जङ्गलमा जुन वस्तु अर्काको हो, त्यो उसले चोरेर लिदैन ।

जुन मानिस काम-भोग सम्बन्धी मिथ्याचार हो-त्यसलाई छोड्छ । त्यसबाट टाढा रहन्छ । जो स्त्री आमाको संरक्षणमा छ; बाबुको संरक्षणमा छ; आमा-बाबुको संरक्षणमा छ; दाजु-भाइको संरक्षणमा छ; दिदी-बहिनीको संरक्षणमा छ; नातादारको संरक्षणमा छ । जो धर्म-पुत्री हो; जसको कसैसँग विवाह भइसकेको छ; जो दासी हो; जो गलामा माला लगाई नाच्ने हो; उसले त्यस्तो स्त्रीसँग काम-भोगको सेवन गर्दैन ।

भिक्षुहरू, यसैलाई सम्यक्-कर्मान्त भनिन्छ ।

सम्माञ्जाजीवो

कतमो च भिक्खवे, सम्मा-आजीवो ?

इध भिक्खवे, अरियसावको मिच्छा आजीवं
पहाय सम्मा आजीवेन जीवितं कप्पेति ।

अयं वुच्चति भिक्खवे, सम्माआजीवो ।१

पञ्चिमा भिक्खवे, वणिज्जा उपासकेन अकर-
णीया । कतमा पञ्च ? सत्थ-वणिज्जा सत्त-वणिज्जा
मंज्ज-वणिज्जा मज्ज-वणिज्जा विसवणिज्जा' ति ।२

Dhamma.Digital

-
१. दीघ निकाय, महासत्तिपट्टान सुत्त
 २. अंगुत्तर निकाय ५

५. सम्यक्-आजीविका

भिक्षुहरू, सम्यक्-आजीविका केलाई भविन्छ ?

भिक्षुहरू, जो आर्य-श्रावकले मिथ्या-आजीविकाद्वारा जीवन यापन गर्दछ ।

भिक्षुहरू, यसैलाई सम्यक्-आजीविका भन्दछ ।

भिक्षुहरू, उपासकले यी पाँच व्यापार मध्ये कुनै एकको व्यापार पनि गर्नु हुँदैन । पाँच के के हुन् ? शस्त्रको व्यापार, प्राणीको व्यापार, मासुको व्यापार, मद्यको व्यापार र विषको व्यापार ।

Dhamma★Digital

सम्मावायामो

कतमो च भिक्खवे, सम्मावायामो ?

चत्तारिमानि भिक्खवे, सम्मप्पधानानि,
सेय्यथीदं—संवरप्पधानं, पहानप्पधानं, भावनाप्पधानं,
अनुरक्खणप्पधानं ।१

कतमञ्च भिक्खवे, संवरप्पधानं ?

इध भिक्खवे, भिक्खु अनुप्पन्नानं पापकानं
अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय छन्दं जनेति, वायमति,
विरियं आरभति, चित्तं पग्गहाति, पदहति ।

सो चक्खुना रूपं दिस्वा न निमित्तग्गाही
होति, नानुब्बञ्जनग्गाही यत्वाधिकरणमेनं चक्खुन्द्रियं
असंवुतं विहरन्तं अविज्झा दोमनस्सा पापका अकुसला
धम्मा अन्वास्सवेय्युं तेसं संवराय पटिपज्जति रक्खति
चक्खुन्द्रियं चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जति ।

सोनेन सहं सुत्वा घाणेण गन्धं घायित्वा
जिह्वाय रसं सायित्वा कायेन फोटुब्ब फुसित्वा मन-
साधम्मं विञ्जाय न निमित्तग्गाही होति नानुब्बञ्ज

१. अंगुत्तर निकाय ४

६. सम्यक्-व्यायाम

भिक्षुहरू, सम्यक्-व्यायाम केलाई भनिन्छ ?

भिक्षुहरू, सम्यक्-व्यायाम चार प्रकारका छन् ।
जस्तै- (१) संयम-प्रयत्न, (२) प्रहाण-प्रयत्न, (३) भावना-
प्रयत्न र (४) अनुरक्षण-प्रयत्न ।

(१) भिक्षुहरू, संयम-प्रयत्न केलाई भनिन्छ ?

भिक्षुहरू, यहाँ (यस बुद्ध शासनमा) भिक्षुले अहिले-
सम्म उत्पन्न नभएको अकुशल-धर्म उत्पन्न हुन नदिनको लागि
छन्द उत्पन्न गर्दछ; उद्योग गर्दछ; वीर्यारम्भ गर्दछ; चित्त-
लाई उत्साहित गर्दछ; प्रयत्न गर्दछ ।

उसको आँखाले कुनै रूप देख्दछ; त्यसमा उसले न
निमित्त ग्रहण गर्दछ; न व्यञ्जन ग्रहण गर्दछ; कारण आँखाको
असंयमताले गर्दा त्यसमा लोभ, द्वेष आदि अकुशल पापमय
विचारले जडा नगाडीस् । त्यस पापमय विचारलाई टाढा
राख्न ऊ प्रयत्न गर्दछ; आँखालाई आफ्नो वशमा राख्दछ ।

त्यस्तै उसको कानले शब्द सुन्दा, नाकले गन्ध
सुँध्दा, जिब्रोले स्वाद लिँदा, शरीरले स्पर्श गर्दा, मनले
विचार (चिन्तन) गर्दा न ऊ निमित्तग्राही हुन्छ; न
व्यञ्जनग्राही हुन्छ; कारण ती अङ्गहरू (कान, नाक, जिब्रो,

नग्गाही होति, यत्त्वाधिकरणमेनं मनन्द्रियं असंबुतं विहरन्तं अभिज्झा दोमनस्सा पापका अकुसला धम्मा अन्वास्सवेय्युं, तेसं संवराय पटिपज्जति, रक्खति मनिन्द्रियं, मनिन्द्रिये संवरं आपज्जति । इदं वुच्चति भिक्खवे, संवरप्पधानं ।

कतमञ्च भिक्खवे, पहानप्पधानं ?

इध भिक्खवे, भिक्खु उप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं पहानाय छन्दं जनेति, वायमति, विरियं आरभति, चित्तं पग्गणाति, पदहति ।

सो उप्पन्नं कामवितक्कं-व्यापादवितक्कं-विहिंसावितक्कं उप्पन्नुप्पन्ने पापके अकुसले धम्मे नाधिवासेति पजहति विनोदेति व्यन्तिकरोति अनभावंगमेति ।^१

अधिचित्तमनुयुत्तेन भिक्खवे, भिक्खुना पञ्च निमित्तानि कालेन कालं मनसिकातब्बानि । कतमानि पञ्च ?

(१) इध भिक्खवे, भिक्खुनो यं निमित्तं आगम्म यं निमित्तं मनसिकरोति उप्पज्जन्ति पापका

शरीर र मन) को असंयमताले गर्दा तिनीहरूमा लोभ, द्वेष आदि अकुशल पापमय विचारले जडा नगाडोस् । ती पापमय विचारलाई टाढा राख्न ऊ प्रयत्न गर्दछ; ती अङ्गहरू (कान, नाक, जिब्रो, शरीर र मन) लाई आफ्नो वशमा लिन्छ र संयमित राख्दछ । भिक्षुहरू, यसैलाई 'संयम-प्रयत्न' भनिन्छ ।

(२) भिक्षुहरू, 'प्रहाण-प्रयत्न' केलाई भनिन्छ ?

भिक्षुहरू, भिक्षुले यहाँ आफ्नो मनमा उत्पन्न भएको अकुशल धर्म हटाउनको लागि छन्द उत्पन्न गर्दछ; उद्योग गर्दछ; वीर्यारम्भ गर्दछ; चित्तलाई उत्साहित गर्दछ; प्रयत्न गर्दछ ।

उसको मनमा जुन काम-वितर्क उत्पन्न भएको छ ..., व्यापाद वितर्क उत्पन्न भएको छ ..., विहिंसा वितर्क उत्पन्न भएको छ, ती सबै पापपूर्ण अकुशल धर्मलाई स्थान दिदैन; छोडो दिन्छ; नष्ट गरी दिन्छ; प्रहाण गर्दछ; मेटी दिन्छ ।

भिक्षुहरू, ध्यान गर्ने भिक्षुले समय-समयमा यी पाँच निमित्त मनमा राख्नु पर्दछ । के के पाँच ?—

(१) भिक्षुहरू, यदि कोही भिक्षुले निमित्तको विषयमा विचार गर्दा, केही कुरा मनमा राख्दा तृष्णा द्वेष

अकुसला वितक्का छन्दूपसंहिता पि दोसूपसंहिता पि मोहूपसंहिता पि, तेन भिक्खवे, भिक्खुना तम्हा निमित्ता अञ्जं निमित्तं मनसिकातब्बं कुसलूपसंहितं ।

(२) तेसं वा वितक्कानं आदीनवो उपपरि-
क्खितब्बो— “इति पि मे वितक्का दुक्खविपाका ।”

(३) तेसं वा वितक्कानं अमनसिकारो आप-
ज्जितब्बो ।

(४) तेसंवा वितक्कानं वितक्कसङ्घार-
सण्ठानं मनसि कातब्बं ।

(५) दन्तेहि वा दन्तमादाय जिह्वाय तालुं
आहृच्च, चेतसा चित्तं अभिनिगण्हितब्बं अभिनिप्पी-
लेतब्बं अभिसन्तापेतब्बं ।

तस्स तं करोतो ये पापका अकुसला वितक्का,
छन्दूपसंहितापि दोसूपसंहितापि मोहूपसंहितापि, ते
पहीयन्ति ते अब्भत्थं गच्छन्ति । तेरां पहाना अज्जत्त-
मेव चित्तं सन्तिट्ठति सन्निसीदति, एकोदि होति,
समाधियति ।

इदं वुक्कति भिक्खवे, पहानप्पधानं ।१

१. मज्झिम निकाय, वितक्क संठान सुत्त

तथा मोहयुक्त पापपूर्ण विचार, अकुशल-वितर्क उत्पन्न भयो
भने त्यस वितर्कलाई छोडेर अर्को कुशल उत्पन्न हुने कुरोलाई
मनमा स्थान दिनु पर्दछ ।

(२) अथवा ती वितर्कबाट हुने दुष्परिणामलाई
यसरी सोच्नु पर्दछ- “यो वितर्क अकुशल हो; दोषयुक्त छ;
दुःख दिने हो ।”

(३) अथवा ‘ती वितर्कलाई मनमा राख्दै नराख्नु’

(४) अथवा ‘ती वितर्कलाई संस्कार-स्वरूप मात्र
हुन्’ भनी विचार गर्नु ।

(५) अथवा दाँत चपाई, जिब्रोलाई तालुमा छुवाई
चित्तले चित्तलाई दमन गर्नु पर्दछ । त्यसलाई दबाउनु पर्दछ ।
सन्ताप दिनु पर्दछ ।

यसो गर्नाले त्यस भिक्षुको तृष्णा, द्वेष तथा मोह-
युक्त पापपूर्ण विचार, अकुशल, वितर्क, नष्ट भई जान्छन्;
विलाप गर्नु जान्छन् । ती तास भएपछि चित्त आफै स्थिर हुन्छ;
शान्त हुन्छ; एकाग्र हुन्छ र समाधिस्थ हुन्छ ।

भिक्षुहरू, यसैलाई ‘प्रहाण-प्रयत्न’ भदन्छ ।

कतमञ्च भिक्खवे, भावनाप्पधानं ?

इध भिक्खवे, भिक्खु अनुप्पन्नानं कुसलानं धम्मानं उप्पादाय छन्दं जनेति, वायमति, विरियं आरभति, चित्तं पग्गण्हाति पदहति ।

सो सतिसम्बोज्झं भावेति विवेकनिस्सितं विरागनिस्सितं निरोधनिस्सितं वोसग्गपरिणामिं ; धम्मविचयसम्बोज्झं भावेति...विरियसम्बोज्झं भावेति..पीतिसम्बोज्झं भावेति..पस्सद्विसम्बोज्झं भावेति...समाधिसम्बोज्झं भावेति...उपेक्खासम्बोज्झं भावेति विवेकनिस्सितं विरागनिस्सितं निरोधनिस्सितं वोसग्गपरिणामिं ।

इदं वुच्चति भिक्खवे, भावनाप्पधानं ।

कतमञ्च भिक्खवे, अनुरक्खणप्पधानं ?

इध भिक्खवे, भिक्खु उप्पन्नानं कुसलानं धम्मानं ठितिया असम्मोसाय भीय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया छन्दं जनेति, वायमति, विरियं आरभति, चित्तं पग्गण्हाति पदहति ।

सो उप्पन्नं भट्ठकं समाधिनिमित्तं अनुरक्खति— अट्ठिकसञ्जं पुलवकसञ्जं विनीलकसञ्जं विपुब्बकसञ्जं विच्छिद्दकसञ्जं ।

भिक्षुहरू, भावना-प्रयत्न केलाई भनिन्छ ?

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले अहिलेसम्म उत्पन्न नभएको कुशल धर्म उत्पन्न गराउनको निमित्त छन्द उत्पन्न गर्दछ; उद्योग गर्दछ; वीर्यारम्भ गर्दछ; चित्तलाई उत्साहित गर्दछ; प्रयत्न गर्दछ ।

उसले स्मृति-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ; जुन एकान्त स्थान तथा विरागबाट उत्पन्न हुन्छ; निरोधसँग सम्बन्धित छ; मुक्तिर लेजान्छ; धर्म-विचय सम्बोध्यङ्ग..., वीर्य सम्बोध्यङ्ग..., प्रीति सम्बोध्यङ्ग..., प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग..., समाधि सम्बोध्यङ्ग..., र उपेक्षा सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ; जुन एकान्त स्थान तथा विरागबाट उत्पन्न हुन्छ; निरोधसँग सम्बन्धित छ र मुक्तिर लेजान्छ ।

भिक्षुहरू, यसैलाई 'भावना-प्रयत्न' भन्दछ ।

(४) भिक्षुहरू, 'अनुरक्षण-प्रयत्न' केलाई भनिन्छ ?

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले उत्पन्न भइसकेको कुशल धर्मलाई स्थिर राख्न, रक्षा गर्न, अछु बढाउन, विपुलतामा ल्याउन, भावनालाई पूर्णतामा ल्याउन छन्द उत्पन्न गर्दछ; उद्योग गर्दछ; प्रयत्न गर्दछ; चित्तलाई उत्साहित गर्दछ ।

उसले उत्पन्न भइसकेको शुभ समाधि-निमित्त-अट्टिक-संज्ञा, पुलवक-संज्ञा, विनीलक-संज्ञा, विपुब्बक-संज्ञा, बिन्धि-दृक-संज्ञालाई आरक्षा गर्दछ ।

(११२)

इदं वुच्चति भिक्खवे, अनुरक्खणप्पधानं ।^१

सो चिन्तेति कामं तत्रो च न्हारू च अत्थि
च अवसिस्सतु, उपसुस्सतु सरीरे संसलोहितं, यं तं
पुरिसथामेन पुरिसविरियेन पुरिसपरक्कमेन पत्तब्बं, न
तं अपापुणित्वा विरियस्स सण्ठानं भविस्सतीति ।

तस्स द्विन्नं फलानं अञ्जतरं फलं पाटिकङ्खं
तिट्ठे व धम्मे अञ्जा, सति वा उपादिसेसे अनागा-
मिता ।^२

अयं वुच्चति भिक्खवे, सम्मावायामो ।

Dhamma Digital

१. अंगुत्तर निकाय

२. महावग्ग

(११३)

भिक्षुहरू, यसैलाई 'अनुरक्षण-प्रयत्न' भन्दछ ।

(उसले विचार गर्दछ ।) - मेरो शरीरमा रगत-
मासु सुकेर गए पनि हाड-छाला र नसा (ःनायु) मात्र बाँकी
रहे पनि तथागतले दर्शाउनु भएको मार्गलाई यदि कोही
मानिसको प्रयत्नद्वारा, शक्तिद्वारा, पराक्रमद्वारा प्राप्त गर्न
सकिन्छ भने म त्यसलाई प्राप्त नगरीकन छोड्दिन ।

त्यसको दुई फल मध्ये एक फल अवश्य प्राप्त हुन्छ-
यसै जन्ममा अर्हत् फल अथवा उपादान बाँकी रहेमा अना-
गामी फल ।

यसैलाई भिक्षुहरू, सम्यक्-व्यायाम भन्दछ ।

Dhamma ★ Digital

सम्मासति

कतमा च भिक्खवे, सम्मासति ?

एकायनो अयं भिक्खवे, मग्गो सत्तानं विसु-
द्धिया सोकपरिदेवानं समतिक्कमाय दुक्खदोमनस्सानं
अत्थंगमाय जायस्स अधिगमाय निब्बानस्स सच्छि-
किरियाय यदिदं चत्तारो सतिपट्टाना ।

कतमे चत्तारो ? इध भिक्खवे, भिक्खु काये
कायानुपस्सी विहरति, आतापि सम्पजानो सतिमा
विनेय्य लोके अभिज्झा दोमनस्सं, वेदनासु...चित्तो...
धम्मेषु धम्मानुपस्सी विहरति आतापि सम्पजानो
सतिमा विनेय्य लोके अभिज्झा दोमनस्सं ।१

१. कायानुपस्सना--

कथं च पन भिक्खवे, भिक्खु काये कायानुपस्सी
विहरति ? इध भिक्खवे, भिक्खु अरञ्जगतो वा रुक्ख-
मूलगतो वा सुञ्जागारगतो वा निसीदति पल्लङ्कु
आभुजित्वा उज्जुं कायं पणिधाय परिमुखं सति उपट्ठ-

१. महासतिट्ठान सुत्त

७. सम्यक्-स्मृति

भिक्षुहरू, सम्यक्-स्मृति केलार्ई भनिन्छ ?

भिक्षुहरू, प्राणीहरूको विशुद्धिको लागि, शोक तथा परिदेववाट राम्रोसँग अतिक्रमण गर्नको लागि, दुःख तथा दौर्मनस्य अस्तंगम गर्नको लागि, आर्य-मार्ग प्राप्त गर्नको लागि, निर्वाण साक्षात्कार गर्नको लागि - यी चार प्रकारका स्मृति-प्रस्थान नै एक मात्र मार्ग हो ।

ती चार प्रकारका स्मृति-प्रस्थान के के हुन् ? भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले काय (रूप-समूह) प्रति कायानुपश्यी भई तपस्या गर्दछ; सम्पूर्ण रूपले जानेर, स्मृतिवान भई लोकमा लोभ र दौर्मनस्यलाई हटाएर विहार गर्दछ । वेदनामा वेदानुपश्यी भई ; चित्तमा चित्तानुपश्यी भई . . . ; धर्ममा धर्मानुपश्यी भई तपस्या गर्दछ, सम्पूर्ण रूपले जानेर, स्मृतिवान भई लोकमा लोभ र दौर्मनस्यलाई हटाएर विहार गर्दछ ।

(१) कायानुपश्यना

भिक्षुहरू, भिक्षुले कसरी कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ ? भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षु अरण्यमा गई अथवा रूख-मुन्तिर गई अथवा शून्यागारमा गई पलैति कसेर, शरीर सीधा पारी स्मृतिलाई अगाडि राखी बस्दछ । उसले

पेत्वा सो सतोव अस्ससति, सतो पस्ससति । दीघं वा अस्ससन्तो दीघं अस्ससामीति पजानाति, दीघं वा पस्ससन्तो दीघं पस्ससामीति, रस्सं वा अस्ससन्तो रस्सं अस्ससामीति पजानाति, रस्सं वा पस्ससन्तो रस्सं पस्ससामीति पजानाति, सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामीति सिक्खति; सब्बकायपटिसंवेदी पस्ससिस्सामीति सिक्खति । पस्सम्भयं काय सङ्खारं अस्ससिस्सामीति सिक्खति । पस्सम्भयं कायसङ्खारं पस्ससिस्सामीति सिक्खति ।

अज्जत्तं वा काये कायानुपस्सी विरहति । बहिद्धा वा काये कायानुपस्सी विरहति, अज्जत्त-बहिद्धा वा काये कायानुपस्सी विरहति । समुदय-धम्मानुपस्सी वा कार्यास्मि विरहति । वय धम्मानु-पस्सी वा कार्यास्मि विरहति । अत्थि कायो वा पनस्स सति पच्चुपट्टिता होति यावदेव जाणमत्ताय पतिस्सति मत्ताय अनिस्सितो च विरहति, न च किञ्चि लोके उपादियति; एवम्पि खो भिक्खवे, भिक्खु काये कायानुपस्सी विरहति ।

पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु गच्छन्तो वा गच्छामीति पजानाति, ठितो वा ठितोम्हीति पजानाति,

स्मृतिपूर्वक श्वास लिन्छ र स्मृतिपूर्वक श्वास छोड्छ । उसले लामो श्वास लिदा लामो श्वास लिएको भनी जान्दछ । 'लामो श्वास छोड्दा 'लामो श्वास छोडेको' भनी जान्दछ । छोटो श्वास लिदा 'छोटो श्वास लिएको' भनी जान्दछ । छोटो श्वास छोड्दा 'छोटो श्वास छोडेको' भनी जान्दछ । उसले सबै शरीरले अनुभव हुने गरी श्वास लिन सिक्दछ; सबै शरीरले अनुभव हुने गरी श्वास छोड्न सिक्दछ । शारीरिक संस्कारलाई शान्त गरी श्वास लिन सिक्दछ; शारीरिक संस्कारलाई शान्त गर्दै श्वास छोड्न सिक्दछ ।

यसरी आफ्नो कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ । बाह्य कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ । आफ्नो वा बाह्य कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ । कायमा समुदय-धर्मलाई हेरी विहार गर्दछ । कायमा व्यय-धर्मलाई हेरी विहार गर्दछ । कायमा समुदय-व्यय धर्मलाई हेरी विहार गर्दछ । '(अश्वास-प्रश्वास रूप समूह) काय हो' भनी त्यस भिक्षुको स्मृति अगाडी प्रकट भइरहन्छ । उसको स्मृति केवल ज्ञान बढाउनको निमित्त मात्र हो । उनी अनाश्रित भई विहार गर्दछ । लोकमा कुनै चीज (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण गर्दैन । भिक्षुहरू, यसरी भिक्षुले कायमा 'कायानुपश्यी' भई विहार गर्दछ ।

फेरि भिक्षुहरू, भिक्षु हिंडिरहेको छ भने 'हिंडिरहेको छ' भनी जान्दछ । उभिरहेको छ भने 'उभिरहेको छ' भनी जान्दछ । बसिरहेको छ भनी 'बसिरहेको छ' भनी जान्दछ ।

निसिन्नो वा निसिन्नोम्हीति पजानाति, सयानो वा सयानोम्हीति पजानाति, यथा यथा वा पनस्स कायो पणिहीतो होति तथा तथा नं पजानाति ।

पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु अभिक्कन्ते षट्ठिक्कन्ते सम्पजानकारी होति, आलोकिते विलोकिते सम्पजानकारी होति, सम्मिञ्जिते पसारिते सम्पजानकारी होति, सङ्घाटीपत्तचीवधारणे सम्पजानकारी होति, असिते पीते खायिते सायिते सम्पजानकारी होति, उच्चारपस्सावकम्मे सम्पजानकारी होति, गते ठिते निसिन्ने सुत्तो जागरिते भासिते तुण्ही भावे सम्पजानकारी होति ।

पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु इममेव कायं उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तच्चपरियन्तं पूरं नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खति- अत्थि इमस्मिं काये केसा लोमा नखा दन्ता तचो मंसं न्हारू अट्ठि अट्ठिमिञ्जं वक्कं हृदयं यकनं किलोमकं पिहकं पप्फासं अन्तं अन्तगुणं उदरियं करीसं पित्तां सेम्हं पुब्बी लोहितं, सेदो, मेदो अस्सु वसा खेलो सिघाणिका लंसिका मुत्तां ति ।

लेटिरहेको छ भने 'लेटिरहेको छ' भनी जान्दछ । उसको काय जुन जुन अवस्थामा छ, त्यस त्यस अवस्थालाई ऊ जान्दछ ।
..... ।

फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले सम्प्रजन्यपूर्वक अगाडी बढेको, पछाडि हटेको थाहा पाइरहन्छ । सीधा हेर्दा, टेढा हेर्दा, सम्प्रजन्यपूर्वक हेर्दछ । खुम्च्याउँदा-फैलाउँदा सम्प्रजन्यपूर्वक गर्दछ । संघाटी, पात्र-चीवर धारण गर्दा सम्प्रजन्यपूर्वक गर्दछ । खाँदा, पिउँदा, चपाउँदा, स्वाद लिँदा सम्प्रजन्यपूर्वक गर्दछ । दिसा-पिसाब गर्दा सम्प्रजन्यपूर्वक गर्दछ । जाँदा, उभिँदा, बस्दा, लेट्दा, जागृत रहँदा, बोल्दा, चूप लागेर बस्दा सम्प्रजन्यपूर्वक बस्दछ ।

फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले पैतलादेखि माथि टाउँकोको केशदेखि तल छालाले मोडिएको यस शरीरमा अनेक प्रकारका अशुचीले भरिएको प्रत्येवेक्षण गर्दछ । यस शरीरमा कपाल, रौं, नङ्ग, दाँत, छाला, मासु, स्नायु, हाड, हाड भित्रको मज्जा, मृगौला, मुटु, कलेजो, जाली (फिल्ली), फियो, फोक्सो, ठूलो आन्द्रो, सानु आन्द्रो, भुँडी, मल, पित्त, कफ, पोष, रगत, पसिना, सेतो रगत, आँसु, बोसो, थुक, सिङ्गान, जोर्नीमा हुने तरल पदार्थ, पिसाब आदि ।

सेय्यथापि भिक्खवे, उभतो मुखा पुतोलि पूरा
 नाना विहितस्स धञ्जस्स, सेय्यथीदं- सालीनं वीहीनं
 मुग्गानं मासानं तिलानं तण्डुलानं; तमेनं चक्खुमा
 पुरिसो मुञ्चित्वा पच्चवेक्खेय्य “इमे साली, इमे विही,
 इमे मुग्गा, इमे मासा, इमे तिला, इमे तण्डुला” ति-
 एवमेव खो भिक्खवे, भिक्खु इममेव कायं उद्धं पाद-
 तला अधो केसमत्थका तच्चपरियन्तं पूरं नानप्पकारस्स
 असुच्चिनो पच्चवेक्खति ।

पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु इममेव कायं
 यथाठितं यथापणिहितं धातुसो पच्चवेक्खति-“अत्थि
 इमस्मि काये पठवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायो-
 धातु” ति ।

सेय्यथापि भिक्खवे, दक्खो गोघातको वा
 गोघातकन्तेवासी वा गविं वधित्वा चतुमहापथे
 विलसो विभजित्वा निसिन्नो अस्स- एवमेव खो
 भिक्खवे, भिक्खु इममेव कायं यथाठितं यथापणिहितं
 धातुसो पच्चवेक्खति ।

१. पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु सेय्यथापि
 पस्सेय्य सरीरं सीवथिकाय छड्डितं एकाहमतं वा द्वीह-
 मतं वा तीहमतंवा उद्धुमातकं विनीलकं विपुब्बकजातं,

भिक्षुहरू, जसरी दुबैतिर मुख भएको बोरामा किसिम-किसिमका अनाज हुन्छ । जस्तै- शाली धान, धान, मुगी, मास, तील, चामल आदि अन्नले भरिएको बोरालाई कोही आँखा हुने मानिसले खोलेर हेर्नो भने- “यो शाली धान, यो धान, यो मुगि, यो मास, यो तील, यो चामल आदि हो” भनी प्रत्येवेक्षण गर्दछ । त्यस्तै भिक्षुहरू, भिक्षुले पैतलादेखि माथि टाउँकोको केशदेखि तल छालाले मोडिएको यस कायमा नाना किसिमका अणुचौले भरिएको देखी प्रत्येवेक्षण गर्दछ । ।

फेरि भिक्षुहरू, यस कायको स्थिति, अनुसार यसको (रचना) अनुसार जस्तो छ त्यस्तै धातुको स्वभावानुसार प्रत्येवेक्षण गर्दछ- “यस शरीरमा पृथ्वी-धातु, जल-धातु, अग्नि-धातु र वायु-धातु छन् ।”

भिक्षुहरू, जसरी दक्ष गो-घाटक (गाई-माने) वा गो-घाटकको चेलाले गाईलाई काटी त्यसको मासु चौवाटोमा अलग्ग अलग्ग भाग लगाई बस्दछ । यसरी नै भिक्षुहरू, भिक्षुले यस कायको स्थिति र यसको रचना अनुसार जस्तो छ त्यस्तै धातुको स्वभाव अनुसार प्रत्येवेक्षण गर्दछ । . . . ।

(१) फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले श्मशानमा पर्याँकिएको मरेको एक दिन भएको, दुइ दिन भएको, तीन दिन भएको, फुलेको, निलो भइसकेको, पीप भरेको, मृतक शरीरलाई ध्यान

सो इममेव कायं उपसंहरति “अयम्पि खो कायो एवं धम्मो एवम्भावी एवं अनतीतो” ति

२. पुन परं भिक्खवे, भिक्खु सेय्यथापि पस्सेय्य सरीरं सीवथिकाय छड्डितं काकेहि वा खज्जमानं, कुललेहि वा खज्जमानं, गिज्जेहि वा खज्जमानं, कङ्कहि वा खज्जमानं, सुनखेहि वा खज्जमानं, व्यग्घेहि वा खज्जमानं, दीपीहि वा खज्जमानं, सिगालेहि वा खज्जमानं, विविधेहि वा पाणकजातेहि खज्जमानं सो इममेव कायं उपसंहरति—“अयम्पि खो कायो एवं धम्मो एवम्भावी एवं अनतीतो” ति

३. पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु सेय्यथापि पस्सेय्य सरीरं सीवथिकाय छड्डितं अट्टिकसङ्खलिकं समंसलोहितं न्हारूसम्बन्धं ।

४. अट्टिकसङ्खलिकं निम्मंस-लोहितमक्खितं न्हारूसम्बन्धं ।

५. अट्टिकसङ्खलिकं अपगतमंसलोहितं न्हारूसम्बन्धं ।

६. अट्टिकानि अपगतसम्बन्धानि दिसा विदिसासु विक्खित्तानि, अञ्जेन हत्थट्टिकं अञ्जेन पादट्टिकं, अञ्जेन गोम्फकट्टिकं अञ्जेन जङ्घट्टिकं, अञ्जेन ऊरु-

दिई; हेरी त्यसको अवस्था आफ्नो शरीरमा घटाई आफ्नो शरीरलाई यसरी विचार गर्दछ- “यो काय पनि यस्तै स्वभावको, यस्तै भएर जाने, यसबाट बच्न नसकिने हुन्छ ।”

(२) फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले श्मशानमा फ्याँकी राखेको मृतक शरीरलाई कागले खाइरहेको, चीलले खाइरहेको, गिद्धले खाइरहेको, बाजले खाइरहेको, श्यालले खाइरहेको अनेक प्रकारका प्राणीहरूले खाइरहेको ध्यान दिई; हेरी यसरी विचार गर्दछ- “यो काय यस्तै स्वभावको; यस्तै भएर जाने; यसबाट बच्न नसकिने हुन्छ ।”

(३) फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले श्मशानमा फ्याँकी राखेको मासु, रगत बाँकी रहेको स्नायुले बाँधी राखेको कङ्काल ।

(४) मासु नभएको रगत लागेको स्नायुले बाँधी राखेको कङ्काल ।

(५) मासु-रगत नभएको स्नायुले बाँधीएको कङ्काल ।

(६) हाड यताउति छ्याल-व्याल भइरहेको- कहीं हातको हाड, कहीं खुट्टाको हाड, कहीं कुर्कुच्चाको हाड, कहीं चाककी हाड, कहीं करङ्गको हाड, कहीं ढाडको हाड, कहीं

ट्टिकं अञ्जेन कटिट्टिकं अञ्जेन फासुकट्टिकं अञ्जेन
पिट्टिट्टिकं अञ्जेन खन्धट्टिकं अञ्जेन गोबट्टिकं अञ्जेन
हनुकट्टिकं अञ्जेन दन्तट्टिकं अञ्जेन सीसकटाहं । सो
इममेव कायं उपसंहरति— 'अयं पि खो कायो एवंधम्मो
एवंभावो अनतीतो' ति ।

७. पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु सेय्यथापि
पस्सेय्य सरीरं सीविथकाय छड्ढितं अट्टिकानि सेतानि
सङ्खवण्णपतिभागानि ।

८. अट्टिकानि पुञ्जकितानि तेरोवस्सि-
कानि ।

९. अट्टिकानि पूतीनि चुण्णकजातानि, सो
इममेव कायं उपसंहरति "अयस्मिं खो कायो एवं धम्मो
एवम्भावी एवं अनतीतो" ति

इति अज्जत्तां वा काये कायानुपस्सी विहरति,
बहिद्धा वा काये कायानुपस्सी विहरति, अज्जत्त-बहिद्धा
वा काये कायानुपस्सी विहरति । समुदयधम्मभानुपस्सी
वा कार्यस्मिं विहरति, वयधम्मभानुपस्सी वा कार्यस्मिं
विहरति, समुदय-वयधम्मभानुपस्सी वा कार्यस्मिं विह-
रति, "अत्थि कायो ति वा पनस्स सति पच्चुपट्टिता
होति, यावदेव ज्ञाणमत्ताय पटिस्सतिमत्ताय, अनिस्सितो

कम्मरको हाड, कहीं गर्दनको हाड, कहीं चिउँदोको हाड, कहीं दाँतको बङ्गारा, कहीं खप्पर— यी सबै हाडहरूलाई ध्यान दिई हेरी यसरी विचार गर्दछ— “यो काय पनि यस्तै स्वभावका, यस्तै भएर जाने, यसबाट बच्न नसकिने हुन्छ ।

(७) फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले श्मशानमा फ्याँकेका मृतकको हाड शंख जस्तै सेतो वर्ण भएको . . . ।

(८) एक वर्ष भन्दा बढी पुरानो भई थुप्री रहेको ।

(९) थोत्रो भई चूर्ण भइसकेको हाडलाई ध्यान दिई, हेरी यसरी विचार गर्दछ— “यो काय यस्तै स्वभावको, यस्तै भएर जाने, यसबाट बच्न नसकिने हुन्छ ।”

यसरी आफ्नो कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ । बाह्य कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ । आफ्नो वा बाह्य कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ । समुदय-धर्म कायमा हेरी विहार गर्दछ । व्यय-धर्म कायमा हेरी विहार गर्दछ । समुदय-व्यय धर्म कार्यमा हेरी विहार गर्दछ । ‘काय हो’ भनी त्यस भिक्षुको स्मृति अगाडि प्रकट भइरहन्छ । ‘उसको स्मृति केवल ज्ञान बढाउनको निमित्त मात्र हो ।’ उनी अनाश्रित भई विहार गर्दछ; लोकमा कुनै

च विहरति, न च किञ्चि लोके उपादियति । एवम्पि
खो भिक्खवे, भिक्खु काये कायानुपस्सी विहरति ।

कायगताय भिक्खवे, सतिया आसेविताय
भाविताय बहुलीकताय यानिकताय वत्थुकताय अनु-
ट्टिताय परिचिताय सुसमारद्धाय इमे दस आनिसंसा
पाटिकंखा, कतमे दस ? १

१. अरति-रति सहो होति, न चतं अरति
सहति, उप्पन्नं अरतिं अभिभूय्य विहरति ।

२. भय-भेरवसहो होति, न च तं भय भेरवं
सहति, उप्पन्नं भयभेरवं अभिभूय्य विहरति ।

३. खमो होति सीतस्स उण्हस्स जिघच्छाय
पिपासाय डंस-मकस-वातातप-सिरिसप-सम्फस्सानं दुह-
त्तानं दुरागतानं वचनपथानं उप्पन्नानं सारीरिकानं
वेदनानं दुक्खानं तिब्बानं खरानं कटुकानं असातानं
अमनापानं पाणहरानं अधिवासकजातिको होति ।

४. चतुन्नं ञानानं अभिचेतसिकानं दिट्ठिधम्म-
सुखविहारानं निकामलाभी होति अकिच्छलाभी अक-
सिरलाभी ।

१. मज्झिम निकाय, कायगतासति सुत्त

चीज (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण गर्दैन । यसरी भिक्षुहरू भिक्षुले कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।

भिक्षुहरू, जसले कायानुस्मृतिको अभ्यास गर्दछ, बढाउँछ, समय समयमा दोह-याउँछ, यानमा जोडेका सामान छैँ लागिरहन्छ, जग बसाउँछ, स्थायी रूप दिन्छ, परिचित हुन्छ र यस्तो अभ्यास गर्न पूरा सिपालु हुन्छ । उसलाई यी दश प्रकारका लाभ हुन्छ । ती दश प्रकारका लाभ के के हुन् ?

(१) ऊ अरति-रति सह बस्दछ । उसलाई उराठले जित्न सक्तैन । उसले उत्पन्न भएको उराठलाई जिती विहार गर्दछ ।

(२) उसलाई डर र चिन्ता हुँदैन । उसलाई डर र चिन्ताले जित्न सक्तैन । उत्पन्न भएको डर र चिन्तालाई जितेर ऊ विहार गर्दछ ।

(३) उसले चीसो, तातो, भोक, प्यास, टोकेर मानेँ जीव, लामखुट्टे, हावा, घाम, घस्रेर हिड्ने प्राणीको आघात, दुष्टचाई-अभद्र वचन तथा दुःख-दायी, तीव्र, कटु, प्रतिकुल, मन नपर्ने, प्राण जाने जस्तो अनेक किसिमका शारीरिक पीडालाई सहन सक्ने हुन्छ ।

(४) आनन्दपूर्वक विहार गर्नलाई उपयोगी चार किसिमका त्रेतसिक-ध्यान यही जन्ममा सरलताका साथ प्राप्त गर्न सक्तछ ।

५. सो अनेकविहितं इद्विविधं पचचनुभोति ।

६. दिब्बाय सोतधातुया विसुद्धाय अतिक्क-
न्तमानुसकाय उभो सद्दे सुणाति दिब्बे मानुसे च
ये दूरे सन्तिके च ।

७. परसत्तानं परपुग्गलानं चेतसा चेतो
पटिच्च पजानाति ।

८. अनेकविहितं पुब्बेनिवासं अनुस्सरति ।

९. दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेन अतिक्कन्त-
मानुसकेन सत्तो पस्सति चवमाने उप्पज्जमाने होने
पणीते सुवण्णे दुब्बणे सुगते दुग्गते, यथाकम्मूपगे सत्तो
पजानाति ।

१०. आसवानं खया अनासवं चेतोविमुत्ति
पञ्जाविमुत्ति दिट्ठेव धम्मे सयं अभिञ्जा सच्छिक्त्वा
उपसम्पज्ज विहरति ।

२. वेदनानुपस्सना--

कतमञ्च च भिक्खवे, भिक्खु वेदनानुपस्सी
विरहति ?

इध भिक्खवे, भिक्खु सुखं वा वेदनं वेदयमानो
सुखं वेदनं वेदयामि ति पजानाति, दुक्खं वा वेदनं

(५) उसले किसिम किसिमका ऋद्धि प्राप्त गर्दछ ।

(६) उसले अमानुष, विशुद्ध दिव्य श्रोतद्वारा दुई प्रकारका शब्द सुन्दछ- दिव्य शब्द र मानिसको शब्द, खजिकबाट र टाढाबाट पनि ।

(७) अरू सत्व र अरू पुद्गलको चित्तको कुरो उसको चित्तले प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

(८) अनेक प्रकारका पूर्व निवास (पूर्व-जन्म) को स्मरण गर्दछ ।

(९) अमानुष, दिव्य, विशुद्ध चक्षुद्वारा मृत्यु हुने, जन्म लिने, हीन प्रणीत, सुवर्ण-दुवर्ण, सुगति-दुर्गति प्राप्त हुने सत्वहरूलाई देख्दछ । अपना कर्मानुसार जन्मने सत्वलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

(१०) आश्रव नाश भएपछि जुन चित्त आस्रव रहित भई विमुक्ति, हुन्छ; प्रज्ञा विमुक्ति हुन्छ- यसलाई उसले यसै जन्ममा स्वयं थाहा पाई साक्षात्कार गरी, प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।

(२) वेदनानुपश्यना-

भिक्षुहरू, भिक्षुले वेदनामा कसरी वेदनानुपश्यी भई विहार गर्दछ ?

भिक्षुहरू, भिक्षुले यहाँ सुख-वेदनाको अनुभव गरे 'सुख-वेदनाको अनुभव गरिरहेछु' भनी थाहा पाउँछ । दुःख-वेदनाको अनुभव गरे 'दुःख वेदनाको अनुभव गरिरहेछु' भनी थाहा पाउँछ । अदुःख-असुख वेदनाको अनुभव गरे

वेदयमानो दुःखं वेदनं वेदयामीति पजानाति; अदु-
 क्खमसुखं वेदनं वेदयमानो अदुक्खमसुखं वेदनं वेद-
 यामीति पजानाति; सामिसं वा सुखं वेदनं वेदयमानो
 सामिसं सुखं वेदनं वेदयामीति पजानाति; निरामिसं वा
 सुखं वेदनं वेदयमानो निरामिसं सुखं वेदनं वेदयामीति
 पजानाति; सामिसं वा दुःखं वेदनं वेदयमानो सामिसं
 दुःखं वेदनं वेदयामीति पजानाति; निरामिसं वा दुःखं
 वेदनं वेदयमानो निरामिसं दुःखं वेदनं वेदयामीति
 पजानाति; सामिसं वा अदुक्खमसुखं वेदनं वेदयमानो
 सामिसं अदुक्खमसुखं वेदनं वेदयामीति पजानाति;
 निरामिसं वा अदुक्खमसुखं वेदनं वेदयमानो निरामिसं
 अदुक्खमसुखं वेदयामीति पजानाति ।^१

इति अज्जत्तां वा वेदनासु वेदनानुपस्सी विह-
 रति, बहिद्धा वा वेदनासु वेदनानुपस्सी विहरति,
 अज्जत्तबहिद्धा वा वेदनासु वेदनानुपस्सी विहरति,
 समुदयधम्मानुपस्सी वा वेदनासु विहरति, वयधम्मानु-
 पस्सी वा वेदनासु विहरति, समुदयवयधम्मानुपस्सी
 वा वेदनासु विहरति ।

१. महासतिपट्टान सुत्त

‘अदुःख-असुख वेदनाको अनुभव गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँछ । सामिस (पञ्च काम गुण सम्बन्धी) सुख-वेदनाको अनुभव गरे ‘सामिस सुख-वेदनाको अनुभव गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँछ । निरामिस सुख-वेदनाको अनुभव गरे ‘निरामिस सुख-वेदनाको अनुभव गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँछ । सामिस दुःख-वेदनाको अनुभव गरे ‘सामिस दुःख-वेदनाको अनुभव गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँछ । निरामिस दुःख-वेदनाको अनुभव गरे ‘निरामिस दुःख-वेदनाको अनुभव गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँछ । सामिस अदुःख-असुख वेदनाको अनुभव गरे ‘सामिस अदुःख-असुख वेदनाको अनुभव गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँछ । निरामिस अदुःख-असुख वेदनाको अनुभव गरे ‘निरामिस अदुःख-असुख वेदनाको अनुभव गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँछ ।

यसरी आफू भित्रको वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गर्दछ । बाह्य वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गर्दछ । आफू भित्रको वा बाह्य वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गर्दछ । समुदय धर्मलाई वेदनामा हेरी विहार गर्दछ । व्यय धर्मलाई वेदनामा हेरी विहार गर्दछ । समुदय-व्यय धर्मलाई वेदनामा हेरी विहार गर्दछ ।

‘वेदना हो’ भनी त्यस भिक्षुको स्मृति अगाडि प्रकट भइरहन्छ । ‘उसको स्मृति केवल ज्ञान बढाउनको लागि मात्र हो’ भनी त्यसमा अनाश्रित भई विहार गर्दछ । लोकमा कुनै चीजलाई (तृष्णा र लोभले) ग्रहण गर्दैन ।

“अत्थि वेदना” ति वा पनस्स सति पच्चु-
पट्टिता होति यावदेव जाणमत्ताय पटिस्सतिमत्ताय,
अनिस्सितो न विहरति, न च किञ्चि लोके उपा-
दियति ।

एवम्पि खो भिक्खवे, भिक्खु वेदनासु वेदना-
नुपस्सी विहरति ।

३. चित्तानुपस्सना--

कथञ्च पन भिक्खवे, भिक्खु चित्ते चित्तानु-
पस्सी विहरति ?

इध भिक्खवे, भिक्खु सरागं वा चित्तं
“सरागं चित्तांति” पजानाति, वीतरागं वा चित्तं
“वीतरागं चित्तांति” पजानाति, सदोसं वा चित्तं
“सदोसं चित्तांति” पजानाति; वीतदोसं वा चित्तं
“वीतदोसं चित्तांति” पजानाति, समोहं वा चित्तं
“समोहं चित्तांति” पजानाति; वीतमोहं वा चित्तं
“वीतमोहं चित्तांति” पजानाति; सङ्खित्तं वा चित्तं
“सङ्खित्तं चित्तांति” पजानाति, विक्खित्तं वा चित्तं
“विक्खित्तं चित्तांति” पजानाति, महग्गतं वा चित्तं
“महग्गतं चित्तांति” पजानाति, अमहग्गतं वा चित्तं

थसरी भिक्षुहरू, भिक्षुले वेदनामा वेदनापश्यी भई विहार गर्दछ ।

(३) चित्तानुपश्यना-

भिक्षुहरू, भिक्षुले कसरो चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्दछ ?

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले स-राग चित्तलाई 'स-राग चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । वीतराग चित्तलाई 'वीतराग चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । स-द्वेष चित्तलाई 'स-द्वेष चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । वीत-द्वेष चित्तलाई 'वीत-द्वेष चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । स-मोह चित्तलाई 'स-मोह चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । वीत-मोह चित्तलाई 'वीत-मोह चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । संक्षिप्त चित्तलाई 'संक्षिप्त-चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । विक्षिप्त-चित्तलाई 'विक्षिप्त-चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । महग्गत (रूपावचर चित्त) चित्तलाई 'महग्गत-चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । अमहग्गत-चित्तलाई 'अमहग्गत-चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । स-उत्तर (कामावचर चित्त) चित्तलाई 'स-उत्तर-चित्त' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । अनुत्तर चित्तलाई

“अमग्गहतं चित्तांति” पजानाति; सउत्तरं वा चित्तं
 “सउत्तरं चित्तांति” पजानाति, अनुत्तरं वा चित्तं
 “अनुत्तरं चित्तांति” पजानाति; समाहितं वा चित्तं
 “समाहितं चित्तांति” पजानाति; असमाहितं वा चित्तं
 “असमाहितं चित्तांति” पजानाति; त्रिमुत्तं वा चित्तं
 “त्रिमुत्तं चित्तांति” पजानाति; अविमुत्तं वा चित्तं
 “अविमुत्तं चित्तांति” पजानाति ।

इति अज्झत्तां वा चित्ते चित्तानुपस्सी विहरति, बहिद्धा वा चित्ते चित्तानुपस्सी विहरति, अज्झत्तबहिद्धा वा चित्ते चित्तानुपस्सी विहरति । समुदयधम्मानुपस्सी वा चित्तास्मिं विहरति, वयधम्मानुपस्सी वा चित्तास्मिं विहरति, समुदयवयधम्मानुपस्सी वा चित्तास्मिं विहरति । “अत्थि चित्तांति” वा पनस्स सति पच्चुपट्टिता होति, यावदेव जाणमत्ताय पटिस्सतिमत्ताय अनिस्सितो च विहरति न च किञ्चि लोके उपादियति ।

एवम्पि खो भिक्खवे, भिक्खु चित्ते चित्तानुपस्सी विहरति ।

६. धम्मनानुपस्सना--

कथञ्च भिक्खवे, भिक्खु धम्मेषु धम्मनानुपस्सी विहरति ?

‘अनुत्तर-चित्त’ भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । समाहित (उपचार, अर्पणा)-चित्तलाई ‘समाहित-चित्त’ भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । असमाहित-चित्तलाई ‘असमाहित-चित्त’ भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । विमुक्त चित्तलाई ‘विमुक्त-चित्त’ भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । अविमुक्त-चित्तलाई ‘अविमुक्त-चित्त’ भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

यसरी आफू भित्रको चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्दछ । बाह्य चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्दछ । आफू भित्रको र बाह्य चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्दछ । समुदय-धर्मलाई चित्तमा हेरी विहार गर्दछ । व्यय-धर्मलाई चित्तमा हेरी विहार गर्दछ । समुदय-व्यय धर्मलाई चित्तमा हेरी विहार गर्दछ । ‘चित्त हो’ भनी त्यस भिक्षुको स्मृति सन्मुख प्रकट भइरहन्छ । ‘उसको स्मृति केवल ज्ञान र स्मृति बढाउनका लागि मात्र हो’ भनी त्यसमा अनाश्रित भई विहार गर्दछ । लोकमा कुनै चीजलाई (तृष्णा र लोभले) ग्रहण गर्दैन ।

यसरी भिक्षुहरू, भिक्षुले चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।

(४) धर्मानुपश्यना--

भिक्षुहरू, भिक्षुले कसरी धर्ममा धर्मानुपश्यी विहार गर्दछ ?

इध भिक्खवे, भिक्खु घम्मेसु घम्मानुपस्सी
विहरति पञ्चसु नीवरणेसु ।

इध भिक्खवे, भिक्खु सन्तं वा अज्जत्तं
कामच्छन्दं “अत्थि मे अज्जत्तं कामच्छन्दो”ति पजा-
नाति, असन्तं वा अज्जत्तं कामच्छन्दं “नत्थि मे
अज्जत्तं कामच्छन्दो” ति पजानाति; यथा च अनु-
प्पन्नस्स कामच्छन्दस्स उप्पादो होति, तं च पजानाति;
यथा च उप्पन्नस्स कामच्छन्दस्स पहानं होति, तं च
पजानाति; यथा च पहीनस्स कामच्छन्दस्स आयति
अनुप्पादो होति तं च पजानाति ।

सन्तं वा अज्जत्तं व्यापादं “अत्थि मे अज्जत्तं
व्यापादो” ति पजानाति; असन्तं वा अज्जत्तं व्यापादं
“नत्थि मे अज्जत्तं व्यापादो” ति पजानाति । यथा
अनुप्पनस्स व्यापादस्स उप्पादो होति तं च पजानाति;
यथा च उप्पन्नस्स व्यापादस्स पहानं होति तं च पजा-
नाति, यथा च पहीनस्स व्यापादस्स आयति अनुप्पादो
होति, तं च पजानाति ।

सन्तं वा अज्जत्तं थिनमिद्धं “अत्थि मे
अज्जत्तं थिनमिद्धं” ति पजानाति, असन्तं वा अज्जत्तं
थिनमिद्धं “नत्थि मे अज्जत्तं थिनमिद्धं” ति पजा-

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले पाँच नीवरण धर्ममा धर्मानु-
पश्यी भई विहार गर्दछ ।

भिक्षुहरू, भिक्षुले आफूमा भएको कामच्छन्दलाई
'ममा कामच्छन्द छ' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । आफूमा
नभएको कामच्छन्दलाई 'ममा कामच्छन्द छैन' भनी प्रज्ञापूर्वक
जान्दछ । उत्पन्न नभएको कामच्छन्द कसरी उत्पन्न हुन्छ
त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । उत्पन्न भएको कामच्छन्द
कसरी प्रहाण हुन्छ, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । प्रहाण
भइसकेको कामच्छन्द फेरि कसरी उत्पन्न हुँदैन, त्यसलाई
प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

उसले आफूमा भएको व्यापादलाई 'ममा व्यापाद छ'
भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । आफूमा नभएको व्यापादलाई
'ममा व्यापाद छैन' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । उत्पन्न नभएको
व्यापाद कसरी उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।
उत्पन्न भएको व्यापाद, कसरी प्रहाण हुन्छ, त्यसलाई
प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । प्रहाण भइसकेको व्यापाद फेरि कसरी
उत्पन्न हुँदैन, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

उसले आफूमा भएको थिनमिद्धलाई 'ममा थिन-
मिद्ध छ' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । आफूमा नभएको
थिनमिद्धलाई 'ममा थिनमिद्ध छैन' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।
उत्पन्न नभएको थिनमिद्ध कसरी उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई

नाति । यथा च अनुप्पन्नस्स थिनमिद्धस्स उप्पादो होति, तं च पजानाति; यथा च पहीनस्स थिनमिद्धस्स आर्याति अनुप्पादो होति, तं च पजानाति ।

सन्तं वा अज्जत्तं उद्धच्चकुक्कुच्चं “अत्थि मे अज्जत्तं उद्धच्चकुक्कुच्चं” ति पजानाति; असन्तं वा अज्जत्तं उद्धच्चकुक्कुच्चं “नत्थि मे अज्जत्तं उद्धच्चकुक्कुच्चं” ति पजानाति । यथा च अनुप्पन्नस्स उद्धच्चकुक्कुच्चस्स उप्पादो होति तं च पजानाति । यथा च उप्पन्नस्स उद्धच्चकुक्कुच्चस्स पहानं होति, तं च पजानाति; यथा च पहीनस्स उद्धच्चकुक्कुच्चस्स आर्याति अनुप्पादो होति, तं च पजानाति ।

सन्तं वा अज्जत्तं विचिकिच्छं “अत्थि मे अज्जत्तं विचिकिच्छा” ति पजानाति असन्तं वा अज्जत्तं विचिकिच्छं “नत्थि मे अज्जत्तं विचिकिच्छा” ति पजानाति । यथा च अनुप्पन्नाय विचिकिच्छाय उप्पादो होति, तं च पजानाति । यथा च उप्पन्नाय विचिकिच्छाय पहानं होति, तं च पजानाति, यथा च पहीनाय विचिकिच्छाय आर्याति अनुप्पादो होति, तं च पजानाति ।

प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । उत्पन्न भएको यिनमिद्ध कसरी प्रहाण हुन्छ, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । प्रहाण भइसकेको यिनमिद्ध फेरि कसरी उत्पन्न हुँदैन, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

उसले आफूमा भएको उद्धच्चकुक्कुच्च (चञ्चलपन र पश्चात्ताप) लाई 'ममा उद्धच्चकुक्कुच्च छ' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । आफूमा नभएको उद्धच्चकुक्कुच्चलाई 'ममा उद्धच्चकुक्कुच्च छैन' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । उत्पन्न नभएको उद्धच्चकुक्कुच्च कसरी उत्पन्न हुन्छ; त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । उत्पन्न भएको उद्धच्चकुक्कुच्च कसरी प्रहाण हुन्छ, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । प्रहाण भइसकेको उद्धच्चकुक्कुच्च फेरि कसरी उत्पन्न हुँदैन, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

Dhamma.Digital

उसले आफूमा भएको विचिकित्सालाई 'ममा विचिकित्सा छ' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । आफूमा नभएको विचिकित्सालाई 'ममा विचिकित्सा छैन' भनी प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । उत्पन्न नभएको विचिकित्सा कसरी उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । उत्पन्न भएको विचिकित्सा कसरी प्रहाण हुन्छ, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । प्रहाण भइसकेको विचिकित्सा फेरि कसरी उत्पन्न हुँदैन, त्यसलाई प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु धम्मेषु धम्मानु-
पस्सी विहरति पञ्चसूपादानकखन्धेषु ।

इध भिक्खवे, भिक्खु “इति रूपं, इति रूपस्स
समुदयो, इति रूपस्स अत्थङ्गमो; इति वेदना, इति
वेदनाय समुदयो, इति वेदनाय अत्थङ्गमो; इति
सञ्जा, इति सञ्जाय समुदयो, इति सञ्जाय अत्थ-
ङ्गमो; इति सङ्खारा, इति सङ्खारानंसमुदयो, इति
सङ्खारानं अत्थङ्गमो; इति विञ्जानं, इति विञ्जा-
नस्स समुदयो, इति विञ्जानस्स अत्थङ्गमो ।”

पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु धम्मेषु धम्मानु-
पस्सी विहरति छसु अज्जत्तिक बाहिरेसु आयतनेसु ।

इध भिक्खवे, भिक्खु चक्खुं च पजानाति, रूपे
च पजानाति, यं च तदुभयं पटिच्च उप्पज्जति संयोजनं
तञ्च पजानाति, यथा च अनुपन्नस्स संयोजनस्स उप्पादो
होति, तञ्च पजानाति, यथा च उप्पन्नस्स संयोजनस्स
पहानं होति तं च पजानाति, यथा च पहीनस्स संयो-
जनस्स आर्याति अनुप्पादो होति तञ्च पजानाति । सोतं
च पजानाति, सद्दे च पजानाति— घाणं च पजानाति,
गन्धे च पजानाति— जिह्वां च पजानाति, रसे च पजा-
नाति— कायं च पजानाति, फोटुब्बे च पजानाति—
मनं च पजानाति, धम्मे च पजानाति; यञ्च तदुभयं

फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले पाँच उपादान—स्कन्ध (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान) धर्मका धर्मानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले— “यो रूप हो, यो रूपको समुदय हो, यो रूपको अस्तङ्गम हो; यो वेदना हो, यो वेदनाको समुदय हो, यो वेदनाको अस्तङ्गम हो; यो संज्ञा हो, यो संज्ञाको समुदय हो, यो संज्ञाको अस्तङ्गम हो; यो संस्कार हो, यो संस्कारको समुदय हो, यो संस्कारको अस्तङ्गम हो; यो विज्ञान हो, यो विज्ञानको समुदय हो, यो विज्ञानको अस्तङ्गम हो ।”

फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले छ भित्री-बाहिरी (अज्झतिक= बाहिरेसु) आयतनहरूमा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।

भिक्षुहरू, भिक्षुले चक्षुलाई जान्दछ; रूपलाई जान्दछ; चक्षु र रूपको हेतुबाट उत्पन्न हुने जुन संयोजन हो, त्यसलाई जान्दछ । पहिले उत्पन्न नभएको संयोजन कसरी उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई जान्दछ । उत्पन्न भइसकेको संयोजन कसरी प्रहीण हुन्छ, त्यसलाई जान्दछ । प्रहीण भइसकेको संयोजन फेरि कसरी उत्पन्न हुँदैन, त्यसलाई जान्दछ । श्रोतलाई जान्दछ; शब्दलाई जान्दछ ; घ्राणलाई जान्दछ; गन्धलाई जान्दछ , जिह्वालाई जान्दछ; रसलाई जान्दछ ; कायलाई जान्दछ; स्पर्शलाई जान्दछ ; मनलाई जान्दछ; धर्मलाई जान्दछ . . . ;

षट्चि उप्पज्जति संयोजनं, तञ्च पजानाति; यथा च अनुप्पन्नस्स संयोजनस्स उप्पादो होति, तं च पजानाति; यथा च उप्पन्नस्स संयोजनस्स पहानं होति, तं च पजानाति, यथा च पहानस्स संयोजनस्स आर्यति अनुप्पादो होति तञ्च पजानाति ।

पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु धम्मेषु धम्मानुपस्सी विहरति सत्तसु बोज्जङ्गेषु ।

इध भिक्खवे, भिक्खु सन्तं वा अज्जत्तं सति सम्बोज्जङ्गं “अत्थि मे अज्जत्तं सतिसम्बोज्जङ्गो”ति पजानाति; असन्तं वा अज्जत्तं सतिसम्बोज्जङ्गं “नत्थि मे अज्जत्तं सतिसम्बोज्जङ्गो” ति पजानाति । यथा च अनुप्पन्नस्स सतिसम्बोज्जङ्गस्स उप्पादो होति तं च पजानाति; यथा च उप्पन्नस्स सतिसम्बोज्जङ्गस्स भावनाय पारिपूरी होति, तञ्च पजानाति । धम्मविचय सम्बोज्जङ्गं...विरियसम्बोज्जङ्गं...पीति सम्बोज्जङ्गं...पस्सद्विसम्बोज्जङ्गं...समाधिसम्बोज्जङ्गं.. सन्तं वा अज्जत्तं उपेक्खा सम्बोज्जङ्गं “अत्थि मे अज्जत्तं उपेक्खासम्बोज्जङ्गो” ति पजानाति, असन्तं वा अज्जत्तं उपेक्खासम्बोज्जङ्गं “नत्थि मे अज्जत्तं उपेक्खा सम्बोज्जङ्गो” ति पजा-

मन र धर्मको हेतुबाट उत्पन्न हुने जुन संयोजन हो, त्यसलाई जान्दछ । पहिले उत्पन्न नभएको संयोजन कसरी उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई जान्दछ । उत्पन्न भइसकेको संयोजन कसरी प्रहीण हुन्छ, त्यसलाई जान्दछ । प्रहीण भइसकेको संयोजन फेरि कसरी उत्पन्न हुँदैन, त्यसलाई जान्दछ ।

फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले सात बोधिअङ्ग धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले आफूमा भएको स्मृति-सम्बोध्यङ्गलाई 'ममा स्मृति-सम्बोध्यङ्ग छ' भनी जान्दछ । आफूमा नभएको स्मृति-सम्बोध्यङ्गलाई 'ममा स्मृति-सम्बोध्यङ्ग छैन' भनी जान्दछ । उत्पन्न नभएको स्मृति-सम्बोध्यङ्ग कसरी उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई जान्दछ । उत्पन्न भइसकेको स्मृति-सम्बोध्यङ्ग कसरी भावनाद्वारा परिपूर्ण हुन्छ, त्यसलाई जान्दछ । . . . धर्मविचय-सम्बोध्यङ्ग वीर्य-सम्बोध्यङ्ग प्रीति-सम्बोध्यङ्ग प्रश्रब्धि-सम्बोध्यङ्ग समाधि-सम्बोध्यङ्ग आफूमा भएको उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गलाई 'ममा उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग छ' भनी जान्दछ । आफूमा नभएको उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गलाई 'ममा उपेक्षा सम्बोध्यङ्ग

नाति । यथा च अनुप्पन्नस्स उपेक्खा सम्बोज्जङ्गस्स
उप्पादो होति, तं च पजानाति; यथा च उप्पन्नस्स
उपेक्खा सम्बोज्जङ्गस्स भावनाय पारिपूरी होति,
तं च पजानाति ।

पुन च परं भिक्खवे, भिक्खु धम्मेसु धम्मानु-
पस्सी विहरति चतुसु अरियसच्चेसु ।

इध भिक्खवे, भिक्खु “इदं दुक्खं” ति यथा-
भूतं पजानाति; “अयं दुक्ख समुदयो” ति यथाभूतं
पजानाति; “अयं दुक्ख निरोधो” ति; “अयं दुक्ख
निरोधगामिनी पटिपदा” ति यथाभूतं पजानाति ।

इति अज्जत्तं वा धम्मेसु धम्मानुपस्सी विह-
रति, बहिद्धा वा धम्मेसु धम्मानुपस्सी विहरति
अज्जत्तं बहिद्धा वा धम्मेसु धम्मानुपस्सी विहरति ।
समुदयधम्मानुपस्सी वा धम्मेसु विहरति । वयधम्मा-
नुपस्सी वा धम्मेसु विहरति, समुदयवयधम्मानुपस्सी
वा धम्मेसु विहरति । “अत्थि धम्मा” ति वा पनस्स
सति पच्चुपट्टिता होति, यावदेव जानमत्ताय पटिस्स-
तिमत्ताय अनिस्सितो च विहरति, न च किञ्चि लोके
उपादियति ।

छैन' मनी जान्दछ । उत्पन्न नभएको उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग कसरी उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई जान्दछ । उत्पन्न भइसकेको उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग कसरी भावनाद्वारा परिपूर्ण हुन्छ, त्यसलाई जान्दछ ।

फेरि भिक्षुहरू भिक्षुले चार आर्यसत्य धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले “यो दुःख हो” – यसलाई यथार्थतः प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । “यो दुःख समुदय हो” – यसलाई यथार्थतः प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । “यो दुःख निरोध हो” – यसलाई यथार्थतः प्रज्ञापूर्वक जान्दछ । “यो दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा हो” – यसलाई यथार्थतः प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

Dhamma.Digital

यस किसिमले उसले आफू भित्रको धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्दछ । बाह्य धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्दछ । भित्री-बाह्य धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्दछ । धर्ममा उत्पत्ति-धर्मलाई देख्दछ । धर्ममा व्यय-धर्मलाई देख्दछ । “धर्म छ” भनी त्यस भिक्षुको स्मृति सन्मुख उपस्थित भइरहन्छ । ‘यसको स्मृति केवल ज्ञान र स्मृति बढाउनको लागि मात्र हो’ भनी त्यसमा अनाश्रित भई विहार गर्दछ । लोकमा कुनै पनि चीज (तृष्णा र लोभले) ग्रहण गर्दैन ।

एवम्पि खो भिक्खवे, भिक्खु धम्मेषु धम्मानु-
पस्सी विहरति ।

यो हि कोचि भिक्खवे, भिक्खु इमे चत्तारो
सतिपट्टाने एवं भावेय्य सत्तवस्सानि, तस्स द्विनं फलानं
अञ्जतरं फलं पाटिकंखं; दिट्ठेव धम्मेषु अञ्जा, सति
वा उपादिसेसे अनागामिता । तिट्ठन्तु भिक्खवे, सत्त-
वस्सानि... छ वस्सानि... पञ्च वस्सानि... चत्तारी
वस्सानि... तीणि वस्सानि... द्वे वस्सानि... एकं
वस्सं... पे... एकं मासं... अट्ठमासं यो हि कोचि
भिक्खवे, भिक्खु इमे चत्तारो सतिपट्टाने एवं भावेय्य
सत्ताहं, तस्स द्विनं फलानं अञ्जतरं फलं पाटिकंखं
दिट्ठेव धम्मेषु अञ्जा, सति वा उपादिसेसे अनागा-
मिता 'ति ।

यसरो भिक्षुहरू, भिक्षु धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार
गदंछ ।

भिक्षुहरू, जो सुकै भिक्षुले यी चार स्मृति-प्रस्थानको
भावना गदंछ । उसलाई सात वर्ष भित्रमा दुइ फल मध्ये
एक फल अवश्य प्राप्त हुन्छ— यही जन्ममा अर्हत-फल अथवा
उपादान बांकी रहेमा अनागामी-फल । भिक्षुहरू, सात वर्षको
कुरा छोड । ६ वर्ष , पाँच वर्ष , चार वर्ष
. . . . , तीन वर्ष , दुइ वर्ष , एक वर्ष ,
एक महिना , आधा महिना । भिक्षुहरू, जो सुकै
भिक्षुले यी चार स्मृति-प्रस्थानको भावना गदंछ । उसलाई
सात दिन भित्रमा दुइ फल मध्ये एक फल अवश्य प्राप्त हुन्छ—
यही जन्ममा अर्हत-फल अथवा उपादान बांकी रहेमा
अनागामी-फल ।

Dhamma.Digital

सम्मासमाधि

कतमो च भिक्खवे, सम्मासमाधि ?

या खो भिक्खवे, चित्तस्स एकगता- अयं समाधि ।

चत्तारो सतिपट्टाना समाधिनिमित्ता । चत्तारो सम्पप्पधाना समाधि परिक्खारा । या तेसं येव धम्मानं आसेवना, भावना, बहुलीकरणं अयं तत्थ समाधि- भावना ।^१

यो सो भिक्खवे, भिक्खु इमिना च अरियेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो, इमिना च अरियेन इन्द्रिय-संवरेण समन्नागतो, इमिना च सतिसम्पजञ्जेण सम-न्नागतो विवित्तं सेनासनं भजति- अरञ्जं, रुक्खमूलं, पब्बतं, कन्दरं, गिरिगुहं, सुसानं, वनपत्थं, अब्भोकासं, पलालपुञ्जं सो पच्छाभतं पिण्डपात पटिक्कन्तो निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा, उजुं कायं पणिधाय परिमुखं सति उपट्टपेत्वा ।

१. मज्झिम निकाय, चूल वेदल्ल सुत्त ।

द. सम्यक्-समाधि

भिक्षुहरू, सम्यक्-समाधि केलाई भनिन्छ ?

एउटै आलम्बनमा मन एकोहोरो लगाई रहनुलाई समाधि वा एकाग्रता भनिन्छ ।

चार स्मृति-प्रस्थान (कायानुपश्यना, वेदनानुपश्यना, चित्तानुपश्यना, धमनिपश्यना) समाधिका निमित्त हुन् । चार सम्यक्-प्रयत्न, (संयम-प्रयत्न, प्रहाण-प्रयत्न, भावना-प्रयत्न, अनुरक्षण-प्रयत्न) समाधिका परिस्कार हुन् । यी आठ धर्मको सेवन गरी भावना गर्नु, बढाएर लैजानुलाई नै समाधि-भावना भनिन्छ ।

भिक्षुहरू, जो भिक्षु यस आर्य शील-स्कन्धले युक्त हुन्छ; यस आर्य इन्द्रिय-संवरले युक्त हुन्छ, यस स्मृति सम्प्रज्ञानले युक्त हुन्छ; अनि यस्तो एकान्त स्थानमा रहन्छ; जस्तै— जङ्गल, वृक्ष-मूल, पर्वत, कन्दरा, गुफा, श्मशान, वन-प्रस्थ, खुला आकाश, परालपुञ्जमा । ऊ पिण्ड पात्रबाट फर्केर भोजन गरिसकेपछि पलैति कसी शरीरलाई सीधा राखी स्मृति सन्मुख राखी बस्दछ ।

सो अभिज्झं लोके पहाय विगताभिज्झेन
 चेतसा विहरति, अभिज्झाय चित्तं परिसोधेति ।
 व्यापादपदोसं पहाय अव्यापन्नचित्तो विहरति सब्ब-
 पाणभूतहितानुकम्पी, व्यापाददोसचित्तं परिसोधेति ।
 थिनमिद्धं पहाय विगतथिनमिद्धो विहरति, आलोक-
 सञ्जी सतोसम्पजानो, थिनमिद्धा चित्तं परिसोधेति ।
 उद्धच्चाकुक्कुच्चं पहाय अनुद्धतो विहरति अज्झत्तं
 वूपसन्तचित्तो, उद्धच्चकुक्कुच्चा चित्तं परिसोधेति ।
 विचिकिच्छं पहाय तिण्णविचिकिच्छो विहरति अक-
 थंकथी कुसलेसु धम्मेषु; विचिकिच्छाय चित्तं
 परिसोधेति ।^१

सो इमे पञ्च नीवरणे पहाय, चेतसो उपक्किले-
 से पञ्जाय दुब्बलिकरणे विविच्चेव कामेहि अकुस-
 लेहि धम्मेषु सवितक्कं सविचारं विवेकजं पीतिसुखं
 पठमज्झानं उपसम्पज्ज विहरति ।

पठमं खो भिक्खवे, ज्ञानं पञ्चङ्गविप्पहीनं
 पञ्चङ्गसमन्नागतं । इध भिक्खवे, पठमं ज्ञानं समाप-
 न्नस्स १. कामच्छन्दो पहीनो होति २. व्यापादो
 पहीनो होति ३. थिनमिद्धं पहीनं होति, उद्धच्चा-

१. चूल हत्थिपदोपम सुत्त ।

उसले लोकमा अभिघ्यालाई छोड्छ । अभिघ्या रहित चित्तले विहार गर्दछ । चित्तलाई अभिघ्याबाट परिशुद्ध गर्दछ । उसले व्यापादलाई छोड्छ । व्यापाद रहित चित्तले विहार गर्दछ । सबै प्राणीमा हितानुकम्पी भई विहार गर्दछ । थिनमिद्धलाई छोड्छ । थिनमिद्धबाट रहित भई विहार गर्दछ । आलोक-संज्ञी भई स्मृति सम्प्रज्ञानपूर्वक चित्तलाई थिनमिद्ध-बाट परिशुद्ध गर्दछ । उद्वच्चकुक्कुच्चलाई छोड्छ । उद्वच्च-कुक्कुच्च रहित भई भित्रैदेखि शान्त चित्त भई विहार गर्दछ । चित्तलाई उद्वच्चकुक्कुच्चबाट परिशुद्ध गर्दछ । विचिकित्सा-लाई छोड्छ । कुशल धर्ममा विवादरहित शङ्का रहित भई विहार गर्दछ । चित्तलाई शङ्काबाट परिशुद्ध गर्दछ ।

उसले श्री पाँच नीवरणलाई चित्तले त्यागी, उपक्लेश-लाई जानेर त्यसलाई दुर्बल गर्नको लागि कामनाहरूबाट रहित भई अकुशल धर्मबाट अलग रही स-चित्तकं, स-विचार विवेक-बाट उत्पन्न प्रीति मुख सहितको प्रथम ध्यान प्राप्त गर्दछ ।

भिक्षुहरू, प्रथम-ध्यानमा पाँच अङ्ग रहँदैनन् र पाँच अङ्ग रहन्छन् । भिक्षुहरू, यहाँ प्रथम-ध्यानले समापन्न भएको भिक्षुको (१) कामच्छन्द प्रहीण हुन्छ; (२) व्यापाद प्रहीण हुन्छ; (३) थिनमिद्ध प्रहीण हुन्छ; (४) उद्वच्चकुक्कुच्च प्रहीण हुन्छ; (५) विचिकित्सा प्रहीण हुन्छ । (१) चित्तकं

कुक्कुच्चं पहीनं होति, विचिकिच्छा पहीना होति,
वितक्को च पवत्तति विचारो च पीति च सुखं च
चित्तोक्कगता चाति ।१

पुन परं भिक्खवे, भिक्खु वितक्कविचारानं
वूपसमा अज्जत्तं सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावं अवि-
तक्कं अविचारं समाधिजं पीतिसुखं दुतियकानं उप-
सम्पज्ज विहरति ।

पीतिया च विरागा उपेक्खको च विहरति,
सतो च सम्पजानो, सुखं च कायेन पटिसंवेदेति, यं
तं अरिया आचिक्खन्ति- “उपेक्खको सतिमा सुख-
विहारीति” ततियकानं उपसम्पज्ज विहरति ।

सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना, पुब्बेव
सोमनस्स दोमनस्सानं अत्थंगमा, अदुक्खं असुखं उपे-
क्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थकानं उपसम्पज्ज विहरति ।२

इध भिक्खवे भिक्खु पठमं...दुतियं...ततियं...
चतुत्थं कानं उपसम्पज्ज विहरति । सो यदेव तत्थ
होति रूप-गतं, वेदना-गतं, सञ्जा-गतं, सङ्गार-गतं,
विञ्जाण-गतं-ते धम्मे अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो,

१. मज्झिम निकाय, चूल हत्थिपदोपम सुत्त ।

२. मज्झिम निकाय, चूल हत्थिपदोपम सुत्त ।

रहन्छ; (२) विचार रहन्छ; (३) प्रीति रहन्छ; (४) सुख रहन्छ (५) चित्तको एकाग्रता रहन्छ ।

फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले वितर्क र विचारलाई उपशमन गरी आध्यात्मिक प्रसन्नता र चित्तको एकाग्रता प्राप्त गरी समाधिद्वारा उत्पन्न र प्रीति र सुख सहितको दुतीय ध्यान प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।

फेरि भिक्षुहरू, भिक्षुले प्रीति र विरागलाई उपेक्षा गरी स्मृति र सम्प्रज्ञानपूर्वक कायले सुखको अनुभव गरी विहार गर्दछ । जसलाई आर्यजन 'उपेक्षक स्मृतिवान सुख विहारी' भन्दछन्— यस्तो तृतीय ध्यान प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।

फेरि सुख र दुःख— दुबैको प्रहाण गरी सौमनस्य र दौमर्नस्य पहिले नै नाश भइसकेको हुनाले दुःख र सुख रहित उपेक्षक बनी स्मृतिको परिशुद्धतायुक्त चतुर्थ-ध्यान प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले प्रथम-ध्यान द्वितीय-ध्यान तृतीय-ध्यान तथा चतुर्थ-ध्यान प्राप्त गरी विहार गर्दछ । उसले रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान— यी सब धर्मलाई अनित्य सम्झन्छ; दुःख सम्झन्छ; रोग सम्झन्छ; खटिरा सम्झन्छ; शल्य सम्झन्छ; पाप सम्झन्छ; पीडा

गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आबाघतो, परतो, पलो-
कतो, सुञ्जतो, अनत्ततो समनुपस्सति । सो तेहि
धम्ममेहि चित्तं पटिवारेति । सो तेहिधम्ममेहि चित्तं
पटिवारेत्वा अमताथ धातुया चित्तं उपसंहरति-
“एतं सन्तं, एतं पणीतं यदिदं सब्बसङ्खारसमथो सब्ब-
पधिपटिनिस्सग्गो तण्हक्खयो विरागो निरोधो निब्बानं
‘ति । सो तत्थट्ठितो आसवानं खयं पापुणाति ।”

नोचे आसवानं खयं पापुणाति तेनेव धम्मरागेन
ताय धम्मनन्दिद्या पञ्चन्नं ओरम्भागियानं संयोजनानं
परिक्खया ओपपातिको होति तत्थ परिनिब्बायी
अनावत्तिधम्मो तस्मा लोकाति ।

इध भिक्खवे, भिक्खु मेत्तासहगतेत चेतसा
एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथा दुतियं, तथा ततियं,
तथा चतुथं, इति उट्टमधो तिरियं सब्बधि सब्बत्थताय
सब्बावन्तं लोकं मेत्तासहगतेन चेतसा विपुलेन महग्ग-
तेन अप्पमाणेन अवेरेन अब्धापज्जेन फरित्वा विह-
रति । करुणा सहगतेन चेतसा... विहरति । मुदिता
सहगतेन चेतसा... विहरति । उपेक्खा सहगतेन चेतसा
विहरति .. सब्बसो रूपसञ्ज्ञानं समतिक्कमा पटिघ-

सम्कृच्छ; टाढाको सम्कृच्छ; नाश हुने सम्कृच्छ; शून्य सम्कृच्छ, र अनात्म सम्कृच्छ । उसले आफ्नो चित्तलाई ती घर्मतिर लैजानुवाट रोक्दछ । उसले आफ्नो चित्तलाई ती-घर्मतिर लैजानुवाट रोकेर त्यस अमृत-तत्त्वतिर लैजान्छ “जुन शान्त छ; प्रणीत छ; जहाँ सबै संस्कारको शमन हुन्छ; सबै चित्त-मलको त्याग हुन्छ; तृष्णाको क्षय हुन्छ । त्यही विराग-स्वरूप तथा निरोध स्वरूप निर्वाण हो ।” त्यस स्थानमा पुग्दा त्यसको आस्रव क्षय हुन्छ ।

आस्रव-क्षय नभएमा उसको घर्म-प्रेमको आनुभावले पहिले पाँच नीवरणलाई नाश गरी पाँच ओरम्भागिय संयोजनलाई पार गरी अयोनिज देवयोनिमा उत्पन्न हुन्छ । त्यहीं उसको निर्वाण हुन्छ । फेरि त्यस लोकबाट यस संसारमा आउँदैन ।

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षुले मैत्रीयुक्त चित्त फैलाएर एक दिशामा विहार गर्दछ । त्यस्तै दोस्रो दिशामा, तेस्रो दिशामा, चौथो दिशामा माथि, तल, कोणमा, सबै ठाउँमा अनेक किसिमले सबै लोक प्रति ठूलो, महान, प्रमाण-रहित, बैरभाव-रहित, क्रोध-रहित, मैत्रीयुक्त चित्त फैलाएर बिहार गर्दछ । त्यस्तै करुणा-युक्त चित्त, मुदिता-युक्त चित्त र उपेक्षा-युक्त चित्त फैलाएर विहार गर्दछ । उसले सबै रूप-संज्ञालाई नाशी, प्रतीघ-संज्ञालाई अन्त गरी, नानत्व-संज्ञालाई मनबाट निकाली ‘आकाश अनन्त छ’ भनी “आकासनञ्चायतन” लाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।

सञ्ज्ञानं अत्थंगमा नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा—
 “अनन्तो आकासो” ति आकासनञ्चायतनं उपसम्पज्ज
 विहरति । आकासनञ्चायतनं समतिकम्म— “अनन्तं
 विञ्जाणं” ति विञ्जाणञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति ।
 विञ्जाणञ्चायतनं समतिकम्म ‘नत्थि किञ्ची’ ति
 आकिञ्चञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति । सो यदेव
 तत्थ होति वेदनागतं सञ्जागतं सङ्खारगतं विञ्जाण-
 गतं ते धम्मे अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो, गण्डतो,
 सल्लतो, अघतो, अबाधतो, परतो, पलोकतो,
 सुञ्जतो, अनत्ततो, समनुपस्सति । सो तेहि धम्मेहि
 चित्तं पाटिवारेति । सो तेहि धम्मेहि चित्तं पाटिवा-
 रेत्वा अमताय धातुया चित्तं उपसंहरति— “एतं सन्तं
 एतं पणीतं यदिदं सब्बसङ्खारसमथो, सब्बूपधिपटि-
 निस्सग्गो तण्हक्खयो विरागो निरोधो निब्बानं” ति ।
 सो तत्थट्ठितो आसवानं खयं पापुणाति ।

नो चे आसवानं खयं पापुणाति तेनेव धम्म-
 रागेन ताय धम्मनन्दिया पञ्चन्नं ओरम्भागियानं
 संयोजनानं परिक्खया ओपपातिको होति, तत्थ परि-
 निब्बायी, अनावत्तिधम्मो तस्मा लोकाति ।

“आकासनञ्चायतन” लाई नाशी ‘विज्ञान अनन्त छ’ भनी
 “विञ्ज्राणञ्चायतन” लाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।
 विञ्ज्राणञ्चायतनलाई पनि पार गरी ‘केही छैन (शून्य)’
 भनी “आकिञ्चञ्चायतन” लाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।
 उसले वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान — यी सबै धर्म
 (स्वभाव) लाई अनित्य सम्झन्छ; दुःख सम्झन्छ; रोग
 सम्झन्छ; खटिरा सम्झन्छ; शल्य सम्झन्छ; पाप सम्झन्छ,
 पीडा सम्झन्छ; टाढाको सम्झन्छ, नाश हुने सम्झन्छ; शून्य
 सम्झन्छ र अनात्म सम्झन्छ । उसले आफ्नो चित्तलाई ती
 धर्मतिर लैजानुबाट रोक्दछ । उसले आफ्नो चित्तलाई ती
 धर्मतिर लैजानुबाट रोकेर त्यस अमृत-तत्त्वतिर लैजान्छ—
 “जुन शान्त छ; प्रणीत छ, जहाँ सबै संस्कारको शमन हुन्छ;
 सबै चित्त-मलको त्याग हुन्छ; तृष्णाको क्षय हुन्छ । त्यही
 विराग-स्वरूप, निरोध-स्वरूप निर्वाण हो ।” त्यस स्थानमा
 पुग्दा त्यसको आस्रव क्षय हुन्छ ।

आस्रव-क्षय नभएमा उसको धर्म-प्रेमको आनुभावले
 पहिले पाँच नोवरण धर्मलाई नाश गरी पाँच ‘ओरम्भागिय
 संयोजन’ लाई पार गरी अयोनिज देवो योनिमा उत्पन्न हुन्छ ।
 त्यहीँ उसको निर्वाण हुन्छ । फेरि त्यस लोकबाट यस संसारमा
 आउँदैन ।

सब्सो आकिञ्चञ्जायतनं समतिकम्म नेव-
सञ्जानासञ्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति । सब्सो-
नेवसञ्जा नासञ्जायतनं समतिकम्म सञ्जावेदयित-
निरोधं उपसम्पज्ज विहरति ।

अनभिसङ्खरोन्तो भिक्खवे, अनभिसञ्चेतयन्तो
भवाय वा विभवाय वा न किञ्चि लोके उपादियति ।
अनुपादियन्तो न परितस्सति, अपरितस्सं पच्चतं येव
परिनिब्बाति—‘खीणा जाति वुसितं ब्रह्मचरियं कतं
करणीयं नापरं इत्थत्तायाति पजानाति’ ।

सो सुखं च वेदनं वेदेति, दुक्खं च वेदनं वेदेति,
अदुक्खमसुखं च वेदनं वेदेति— “सा अकिच्चा” ति
पजानाति, “भनज्कोसिता” ति पजानाति । “अनभि-
नन्दिता” ति पजानाति, विसञ्जुत्तो तं वेदेति,
“कायस्स भेदा परम्मरणा उद्धं जीवितपरियोदाना
इधेव सब्बवेदयितानि अनभिनन्दितानि सीति भवि-
स्सन्ती” ति पजानाति ।

सेग्गवापि भिक्खवे, तेसं च वट्टिच्च वट्टिच्च
वट्टिच्च तेसवदीपो कायति, तस्सेव तेसस्स च वट्टिया
परिवादाणः अज्जस्स च अनुवादाणा अनाहारो तिग्ग-

सबै 'आकिञ्चञ्जायतन' लाई पार गरी 'नेवसञ्जाना-
सञ्जायतन'को अवस्था प्राप्त गरी विहार गर्दछ । सबै
'नेवसञ्जानासञ्जायतन' लाई पार गरी 'संज्ञावेदयित निरोध'
को अवस्था प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।

भिक्षुहरू, भिक्षुले भव अथवा विभवको निमित्त कुनै
प्रयत्न गर्दैन; इच्छा गर्दैन भने उसले लोकमा तृष्णा र लोभले
केही ग्रहण गर्दैन । केही ग्रहण नगरेपछि उसलाई परित्रास
पनि हुँदैन । परित्रास नभएपछि उसले स्वतः निर्वाण प्राप्त
गर्दछ । (निर्वाण प्राप्त भएपछि) उसलाई यस्तो लाग्दछ कि
“जन्म-मरणबाट मुक्त भयो; ब्रह्मचर्य पूरा भयो; जे गर्नु पर्ने
हो, गरिसके, अब गर्नु पर्ने केही बाँकी रहेन” — यसरी उसले
प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

उसले सुख वेदनालाई अनुभव गर्दछ; दुःख वेदनालाई
अनुभव गर्दछ; अदुःख-असुख वेदनालाई अनुभव गर्दछ ।
उसले ती वेदनालाई 'अनित्य' सम्झ्दछ; 'अनासक्त' रही
ग्रहण गर्दछ; 'अभिनन्दन' गर्दैन; अनुभव गरेतापनि आसक्त-
बाट अलग रही अनुभव गर्दछ । “शरीर अलग भएपछि,
मरेपछि, जीवनमा अनासक्त भई अनुभव गरेको वेदना त्यसै
लुप्त हुन्छ; अर्थात् त्यसको केही नतिजा रहँदैन” भनी उसले
प्रज्ञापूर्वक जान्दछ ।

भिक्षुहरू, जसरी तेस र धागो धाँसम्म बस्ति बलि-
सुन्दर र तेस र धागो सिद्धिएपछि बस्ति चिन्त्यछ । ठीक त्यसै

यति- एवमेव खो भिक्खवे, कायस्स भेदा परम्मरणा उद्धं जीवित परियोदाना इधेव सब्बवेदयितानि अन-
भिनन्दितानि सीति भविस्सन्ति ।

एसा हि भिक्खवे, परमा अरिया पञ्जा, यदिदं सब्बदुक्खखये जानं । तस्स सा विमुत्ति सच्चे ठिता अकुप्पा होति ।^१

एतं हि भिक्खवे, परमं अरियसच्चं, यदिदं असम्मोसधम्मं निब्बानं ।

एसो हि भिक्खवे, अरियचागो, यदिदं सब्ब-
पधिपटिनिस्सगो ।

एसो हि भिक्खवे, परमो अरियो उपसमो यदिदं राग-दोस-मोहानं उपसमो ।

“अस्मी” ति भिक्खवे, मञ्जितमेतं, “अयमह-
मस्मी” ति मञ्जितमेतं “भविस्स” न्ति मञ्जितमेतं,
“न भविस्स” न्ति मञ्जितमेतं, “रूपी भविस्स” न्ति,
मञ्जितमेतं, “अरूपी भविस्स” न्ति मञ्जितमेतं,
“सञ्जी भविस्स” न्ति मञ्जितमेतं, “असञ्जी भविस्स”
न्ति मञ्जितमेतं, “नेव संञ्जी नासञ्जी भविस्स” न्ति
मञ्जितमेतं, मञ्जितं भिक्खवे रोगो, मञ्जितं गण्डो,

१. मञ्जिस-निक्काय, धातु-विभंग-सुत्त

प्रकारले शरीर अलग भएपछि, मृत्यु भएपछि, जीवनमा अनाशक्त भई अनुभव गरेका— यी वेदनाहरू त्यसै लुप्त भएर जान्छन् अर्थात् त्यसको केही परिणाम रहँदैन ।

भिक्षुहरू, यही परम आर्य-प्रज्ञा हो — जुन सबै दुःखको अन्त गर्ने ज्ञान । उसको यो विमुक्ति सत्यमा स्थिर हुन्छ; निश्चल हुन्छ ।

भिक्षुहरू, यही परम आर्य-सत्य हो, जुन अक्षय-निर्वाण ।

भिक्षुहरू, यही आर्य-त्याग हो, जुन सबै उपाधिको त्याग ।

भिक्षुहरू, यही आर्य-उपशमन हो, जुन राग, द्वेष र मोहको उपशमन ।

भिक्षुहरू, “म हुँ”—यो एक मान्यता हो । “म यो हुँ”—यो एक मान्यता हो । “म हुँला”—यो एक मान्यता हो । “म हुने छैन”—यो एक मान्यता हो । “म रूपी हुँला”—यो एक मान्यता हो । “म अरूपी हुँला”—यो एक मान्यता हो । “म संज्ञी हुँला”—यो एक मान्यता हो । “म असंज्ञी हुँला”—यो एक मान्यता हो । “म न संज्ञी-ना संज्ञी हुँला”—यो एक मान्यता हो । भिक्षुहरू, यी सबै मान्यता रोग हो; यी सबै मान्यता फोडा हो; यी सबै मान्यता शल्य हो । यी सबै

मञ्जितं सल्लं । सब्बामञ्जितानं येव समतिक्कमा
“मुनि सन्तो” ति वुच्चति ।

मुनि खो पन भिक्खवे, सन्तो न जायति, न
जीयति, न मीयति, न कुप्पति, नप्पिहेति,
तञ्जिहस्स भिक्खवे, नत्थि, येन जायेथ । अजायमानो
किं जीयिस्सति ? अजीयमानो किं कुप्पिस्सति ?
अकुप्पियमानो किं पिहेस्सति ?

इति खो भिक्खवे, “नयिदं ब्रह्मचरियं लाभ-
सक्कार सिलोकानिसंसं, न सीलम्पदानिसंसं, न समा-
धिसंपदानिसंसं, न जाण-दस्सनानिसंसं, या च खो अयं
भिक्खवे, अकुप्पा चेतोविमुत्ति, एतदत्थं इदं भिक्खवे,
ब्रह्मचरियं, सतं सारं एतं परियोसानं” ति ।^१

ये पि ते भिक्खवे, अहेसुं अतीतमद्धानं अर-
हन्तो सम्मासम्बुद्धा ते पि भगवन्तो एतपरमं एव
सम्मा भिक्खुसङ्घं पटिपादेयुं, सेय्यथापि एतरहि
मया सम्मा भिक्खुसङ्घो पटिपादितो । ये पि ते
भिक्खवे, भविस्सन्ति अरहन्तो सम्मा सम्बुद्धा, ते पि
भगवन्तो एतपरमं येव सम्मा भिक्खुसंघं पटिपादे-

मज्झिम निकाय, महासारोपम सुत्त

मान्यता उपशमन भइ सकेकोले नै भनिन्छ— “मुनि शान्त छ ।”

भिक्षुहरू, जो शान्त मुनि हो, उनको न जन्म हुन्छ; न जीउँछ; न मरण हुन्छ; न चञ्चलता हुन्छ, न इच्छा हुन्छ । किनभने भिक्षुहरू, उनको त्यो हेतु छैन जसबाट उनको जन्म हुन्छ । जन्म नै नभएपछि कसरी जीउँछ ? जीउँदो नभएपछि कसरी चञ्चलता हुन्छ ? चञ्चलता नभएपछि कसरी इच्छा उत्पन्न हुन्छ ?

भिक्षुहरू, यो ब्रह्मचर्यको उद्देश्य न लाभ-सत्कार प्राप्तिको निमित्त, न प्रशंसा प्राप्त गर्नको निमित्त, न शील-सम्पदाको लागि, न समाधि-सम्पदाको लागि, न ज्ञान-दर्शनको निमित्त नै हो । भिक्षुहरू, जुन चित्तको अचल विमुक्ति हो त्यो नै यस ब्रह्मचर्यको सार हो; यही यसको अन्तिम चिष्कर्ष हो ।

भिक्षुहरू, पहिले जतिपनि अहंत् सम्यक् सम्बुद्ध भए । उहाँहरूले भिक्षु संघलाई ठीकसँग यही आदर्शतिर लगाउनु भएका थिए । अहिले मैले पनि त्यही आदर्शतिर राम्रोसँग लगाएको छु । फेरि भिक्षुहरू, पछि पनि जति अहंत् सम्यक् सम्बुद्ध हुनु हुने छन्— उहाँहरूले पनि यही आदर्शतिर लगाउनु

(१६४)

स्सन्ति, सेय्यथापि एतरहि मया सम्माभिक्षुसंघो
पटिपादितो ।^१

यं खो भिक्षवे, सत्थारा करणीयं सावकानं
हितेसिना अनुकम्पकेन अनुकम्पं उपादाय, कतं वो तं
मया । एतानि भिक्षवे, रुक्खमूलानि, एतानि सुञ्जा-
गारानि । कायथ भिक्षवे, मा पमादत्थ (मा पच्छा-
विप्पटिसारिनो अहुवत्थ) अयं अम्हाकं, अनुसास-
नीति ।^२

-
१. मज्झिम निकाय, कन्दरक सुत्त
 २. अंगुत्तर निकाय ७ ।

(१६५)

हुने छन् । जुन आदर्शतिर राम्रोसँग अहिले मैले लगाएको छु ।

भिक्षुहरू, शिष्यहरूको हितैषी शास्ताले आफ्ना शिष्यहरूको लागि अनुकम्पा राखी जे गर्नु पर्ने हो; त्यो मैले गरिसके । भिक्षुहरू, यहाँ बृक्षमूल छन्, यहाँ शून्यागार छन् । भिक्षुहरू, ध्यान गर ! प्रमाद नहोऊ ! (हेर, पछि पश्चाताप नगर) यो हाम्रो अनुशासब हो ।

प्रकाशन प्रतिक्रामा :

- (१) बुद्ध-धर्म-सङ्घ
- (२) विधुर जातक (नेपाल भाषा)
- (३) उपयोगी विचार धारा
- (४) आजको युगया महात्मा गान्धीको विचार र उपयोगिता (निबन्ध)
- (५) लेख संग्रह

Dhamma.Digital

मेरो अरू पुस्तकहरू :

प्रकाशित :

- (१) बुद्ध-वचन
- (२) नारी प्रति बुद्धका देन
- (३) विधुर जातक
- (४) मग्गङ्ग दीपनी (प्रथम, दुतिय, तृतीय संस्करण)
- (५) महाचीन यात्रा
- (६) बुद्धका प्रथम सन्देश
- (७) बोधिपक्खिय दीपनी
- (८) नियाम दीपनी
- (९) नियाम दीपनी (बर्माज अनुवाद)
- (१०) जिगु पौ
- (११) चतुसच्च दीपनी
- (१२) धर्मः जीवन जीउने कला
- (१३) धर्म ज्योति
- (१४) त्रिरत्न-वन्दना
- (१५) प्रवचन-प्रवाह
- (१६) बुद्ध-वचन (पालि सहित)